अध्यात्मचिन्तामणिः

அத்யாத்ம சிந்தாமணி

தஞ்சாவூர் மகாராஜா சரபோஜியின்

சரசுவதி மகால் நூலகம்,

தஞ்சாவூர்

Thanjavur Sarasvati Mahal Series No. 474

श्रीः

श्रीनारायणमुनिना प्रणीतः

अध्यात्मचिन्तामणिः

ஸ்ரீநாராயணமுனிவர் இயற்றிய

அத்யாத்மசிந்தாமணி:

பதிப்பாசிரியர்

நியாய சிரோமணி
முனைவர். ஆ. வீரராகவன்
சம்ஸ்க்ருதப் பண்டிதர்,
சரசுவதி மகால் நூலகம், தஞ்சாவூர்.

தஞ்சாவூர் மகாராஜா சரபோஜியின்
சரசுவதி மகால் நூலகம்,
தஞ்சாவூர்

2005 விலை : ரூ. 60-00

நூற்பதிப்பு விளக்கக் குறிப்பு

நூற்பெயர்	:	அத்யாத்மசிந்தாமணி:
பதிப்பாசிரியர்	:	முனைவர். ஆ. வீரராகவன்
வெளியிடுபவர்	:	இயக்குநர். சரசுவதி மகால் நூலகம்
வெளியீட்டு எண்	:	474
மொழி	:	சமஸ்கிருதம் - தமிழ்
பதிப்பு	:	முதற்பதிப்பு
வெளியீட்டு நாள்	:	செப்டம்பர் 2005
தாள்	:	TNPL 18.6 kgs.
நூல் அளவு	:	21 x 14 c. m.
பக்கங்கள்	:	104
படிகள்	:	250
எழுத்து	:	16 & 12
அச்சிட்டோர்	:	ஒளியச்சு மற்றும் ஒளியச்சுக்கோப்பு சரசுவதி மகால் நூலகம்
புத்தகக்கட்டு	:	மெலிந்த அட்டை
பொருள்	:	விசிஷ்டாத்வைதவேதாந்தம்
விலை	:	ரூ. **60-00**

வெளியீட்டாளர் முகவுரை

ஸ்ரீநாராயண முனிவர் என்பவர் வடமொழியில் எழுதிய அத்யாத்ம சிந்தாமணி எனும் ஏட்டுச் சுவடி சரசுவதி மகால் நூலகத்தில் தஞ்சை மன்னர்கள் காலத்திலிருந்து பாதுகாக்கப்பெற்றுவரும் ஒரு அரிய நூலாகும். ஆன்மிகம் பற்றி விளக்கமாகக் கூறும் இந்நூல் மூன்று பகுதிகளைக் கொண்டதாகும். கடவுள் வாழ்த்துடன் தொடங்கும் முதற்பகுதி உலக வாழ்க்கையின் இன்னல்கள், அதிலிருந்து விடுபடும் வழிகள்பற்றி உரைப்பதோடு, இரண்டாம் பகுதி திருமந்திரம், துவயம், சரம சுலோகங்கள் ஆகியவை பற்றியும் விவரிக்கின்றது. நிறைவாக விளங்கும் மூன்றாம் பகுதி இம்மை மறுமை பற்றிய செய்திகளும் வீடுபேற்றின் சிறப்பும் உரைக்கின்றது. இச்சுவடியினை சரசுவதி மகால் நூலக வடமொழிப் பண்டிதர் முனைவர் ஆ. வீரராகவன் மிகச் சிறப்பாகப் பதிப்பித்துள்ளார். அவரது பணி பாராட்டுக்குரியது.

இந்நூல் வெளிவருவதற்குத் துணைநின்ற நிருவாக அலுவலர் திரு. இரா. சுப்பிரமணியன் மற்றும் நூலக வெளியீட்டு மேலாளர் முனைவர் குடவாயில் பாலசுப்ரமணியன் ஆகியோருக்கும், இந்நூலினைச் செம்மையாக அச்சிட்டுத் தந்துள்ள நூலக கணினிப் பிரிவுப் பணியாளர்களுக்கும் என் பாராட்டுக்கள்.

இந்நூலை வெளியிடத் தேவையான நிதியுதவி நல்கிய நடுவண் அரசுக்கு என் நன்றியை உரித்தாக்குகின்றேன்.

மா. வீரசண்முகமணி, இ. ஆ. ப.
மாவட்ட ஆட்சித்தலைவர் மற்றும்
இயக்குநர்,
சரசுவதி மகால் நூலகம்.

தஞ்சாவூர்
20-9-2005

ந

முன்னுரை

தஞ்சைத்தரணியை ஆட்சிபுரிந்த மாமன்னர் சரபோஜி. மாபெருங்கல்விக்கருவூலமாய்த் திகழும் தம் சரசுவதி மகால் நூலகத்தில் பல்வேறு வகையான ஏட்டுச்சுவடிகளையும். காகிதச் சுவடிகளையும் சேகரித்துவைத்துள்ளார். ஆங்கே தமிழ். தெலுங்கு. மராத்தி. சம்ஸ்கிருதம். மோடி ஆகிய துறைகள் காணப்படுகின்றன. அவற்றுள் ஒன்றான சம்ஸ்கிருதத்துறையில் **அத்யாத்மசிந்தாமணி** என்னும் தலைப்பில் ஓர் ஓலைச்சுவடி இடம்பெற்றுள்ளது.

அத்யாத்மசிந்தாமணி என்னும் நூல் **அத்யாத்மசிந்தை** என்ற நூலின் உரை நூலாகும். ஜீவாத்மபரமாத்மர்களைக் குறித்த சிந்தனையே அத்யாத்ம சிந்தையின் கருப்பொருளாகும். அத்யாத்மசிந்தை குறித்த நூலில் மொத்தம் 129 சுலோகங்கள் தென்படுகின்றன. அந்த 129 சுலோகங்களின் உரையாக அமைந்து. இதுவரை வெளிவராத நூலாக இலங்குவதே இந்த அத்யாத்மசிந்தாமணி என்னும் சுவடி நூல்.

அத்யாத்மம் என்ற சொல் ஆன்ம விஷயத்தைப் பற்றியதாகும். ஆத்மன்யதிக்ருத்ய பிரவர்த்தே தத் அத்யாத்மம் என்கிறது (P. No. 3. 4) அத்யாத்மசிந்தாமணி. இவ்வத்யாத்மம் தைத்தரீயோபநிஷத் கூறும் மகாசம்ஹிதை களுள் ஒன்றாகப் பேசப்பட்டுள்ளது. மகாசம்ஹிதை என்பது அதிலோகம். அதிஜ்யௌதிஷம். அதிவித்யம். அதிபிரஜம். அத்யாத்மம் என ஐந்து அதிகரணங்களாக தைத்தரீயோபநிஷத் மூன்றாம் அனுவாகத்தில் விரிவாக உரைக்கப்பட்டுள்ளது. அவைகளுள் அத்யாத்மத்வாதிகரணம் अथाध्यात्मम् । अधराहनुपूर्वरूपम् । उत्तराहनुरुत्तररूपम् ।

वाक्सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । य एवमेता महा सँहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन என்பது வரையிலாகும்.

ஆன்மாவைப்பற்றி சிந்தை செய்ய, சிந்தை சொல் செய்கைகளான முக்கரண சுத்தி மிகவும் தேவை. அவைகளில் சொல்லானது அத்யாத்மம் பற்றி சர்ச்சிக்க உதவுகின்றது. இதற்கு முன்னோடியாகக் கீழுதடும், அடுத்த நிலையில் மேலுதடும் செயல்படுகின்றது. இவ்விரு உதடுகளையும் நாக்கு இணைக்கின்றது. ஆதலால் சொல் பிறக்கின்றது. சொல்லால் பரம்பொருளின் நாமத்தை நவில முடிகின்றது. இந்த மகாசம்ஹிதைகளைப்பற்றி யார் அறிகின்றாரோ அவர் புத்திரச் செல்வத்தையும், புகழையும், மேலுலகத்தையும் அடைவார். இத்தகைய உபநிஷத்துக்கள் கூறும் கருத்துக்களையெல்லாம் தன்னுள் அடக்கி திருமந்திரம், துவயம், சரமச்லோகம் என்ற மூன்று ரகசியங்களின் விரிவுரையாக எழுந்ததே அத்யாத்மசிந்தை. அதற்கு உரை எழுதிய ஸ்ரீமந்நாராயண முனிவர் சுருதிஸ்மிருதிகளைப் பிரமாணமாகக் கொண்டு ஸ்ரீராமானுசரின் கொள்கைகளுக்கு ஒப்ப இந்நூலைச் சிறப்பாக இயற்றியுள்ளார். இனி அத்யாத்மசிந்தை, அத்யாத்மசிந்தாமணி நூல்கள் குறித்துச் சிறிது பார்ப்போம்.

அத்யாத்ம சிந்தையும் அதன் ஆசிரியரும்

அத்யாத்மசிந்தை என்றால் ஆன்மாவைப்பற்றிய சிந்தனை என்பது பொருள். ஆன்மசுத்தியின் பொருட்டு இச்சிந்தனை நிகழ்வதாலே இந்நூலிற்கு அத்யாத்மசிந்தை எனப்பெயர் வந்தது. இதனை அத்யாத்மசிந்தாமணியின் ஆசிரியரான ஸ்ரீநாராயணமுனிவர் आत्मन्यधिकृत्य वर्तते तदध्यात्मम् । तद्विषयां चिन्तां आत्मविशुद्धये करोमि इत्यध्यात्मचिन्ता என விவரித்துள்ளார். இந்நூல் மொத்தம் 129 சுலோகங்களைக் கொண்டது. சுலோகங்கள் அனைத்தும் அனுஷ்டுப் விருத்தத்தை அடியொற்றி வந்தவையாகும்.

அத்யாத்ம சிந்தையின் ஆசிரியர் வாதிகேசரி அழகிய மணவாள ஜீயராவார். இவருக்கு **ரம்யஜாமாத்ருமுனி** என்ற சம்ஸ்கிருதப் பெயரும் உண்டு. இவர் பதிமூன்றாம் நூற்றாண்டில் வாழ்ந்தவர். இவரது இயற்பெயர் ஸ்ரீவரதாச்சாரியார். நாலாயிர திவ்யபிரபந்தங்களுக்குத் தமிழில் உரை எழுதி வியாக்யான சக்ரவர்த்தி என்றே போற்றப்பெறும் ஸ்ரீபெரியவாச்சான் பிள்ளையின் சீடருமான ஸ்ரீவரதாச்சாரியர். முதலில் அவரிடம் சமையல் செய்யும் பணியில் ஈடுபட்டு வந்தார். ஸ்ரீபெரியவாச்சான் பிள்ளையின் மற்ற சீடர்கள் படித்துக்கொண்டிருக்குங்கால் ஸ்ரீவரதாச்சாரியார் அவர்களிடம் வந்து 'என்ன படித்துக் கொண்டிருக்கிறீர்கள்?' என்று வினவினார். பிள்ளையின் சீடர்கள் ஸ்ரீ வரதாச்சாரியரின் கல்விஅறிவின்மையைப் பயன்படுத்திக்கொண்டு நாங்கள் படிப்பது 'முசலகிசலயம்' என்று கூறினார்கள். அப்பொழுது ஸ்ரீவரதாசாரியருக்கு வயது 32. இதனால் வெள்கிப்போன ஸ்ரீவரதாசாரியார் பெரியவாச்சான் பிள்ளையிடம் அன்று முதல் எழுத்துக்களைப் பயிலத் தொடங்கியவராய்ப்பின் சாத்திரங்கள் பல பயின்று **முசலகிசலயம்** என்ற சம்ஸ்கிருத நூலொன்றை இயற்றி தம்மைக் கேலி செய்தவர்களைத் தலைகுனியச் செய்தார் என்று கூறப்படும். இவ்வாசியர் குறித்த கதையினை மு. அருணாசலம் அவர்கள் இயற்றிய தமிழ் இலக்கிய வரலாறு நமக்குரைக்கின்றது.

இவ்வாசிரியரின் பிற நூல்கள்

அத்யாத்மசிந்தையின் ஆசிரியரான ஸ்ரீவாதிகேசரி அழகியமணவாள ஜீயர் தத்வதீபம், தத்வத்ரய சங்கிரஹம், கீதாஸாரம் என்னும் கீதை வெண்பா, திருவாய்மொழிக்குப் பன்னீராயிரப்படி என்னும் உரை, பிரமாணத்திரட்டு ஆகிய நூல்களையும் இயற்றியுள்ளார் என்பது அடையாறு ஆராய்ச்சி நிறுவனம் வெளியிட்டுள்ள விசிஷ்டாத்வைத சுவடி விவர அட்டவணையின் மூலம் அறியமுடிகின்றது.

அத்யாத்மசிந்தையின் விரிவுரை நூலாக இயற்றப்பெற்ற "அத்யாத்மசிந்தாமணி" என்பதே தற்பொழுது வெளியிடப் படுகின்ற நூல். இதன் ஆசிரியர் ஸ்ரீமந்நாராயண(யதி)முநி ஆவார். ஸ்ரீஅஹோபில மடத்தின் இரண்டாம் பீடாதிபதியாக விளங்கியவர் ஸ்ரீநாராயண முனிவர். இவர் ஏறக்குறைய அறுபது நூல்களை இயற்றியவர். இவரைப்பற்றி ஆதிவண்சடகோப ஜீயரின் மங்களத்தில்.

नारायणमुनीन्द्राख्यो यच्छास्त्रो यत्कृपावशात् ।
षष्टिप्रबन्धनिर्माता खल्वस्मै मङ्गलं सदा ॥

என்றொரு குறிப்பு காணக்கிடைக்கிறது. இதனால் நாராயண முனிவர் ஆதிவண்சடகோப ஜீயரின் அருளால் அறுபது நூல்களை இயற்றினார் என்பதும் தெளிவாகிறது.

மேலும் இவரது நூல்களில்

षष्टिप्रबन्धनिर्माता शठकोपमुनेशितुः ।
दासो नारायणमुनिर्नित्यमन्त्रानुदञ्चयत् ॥

(Adyar - DC. 707 / E 425)

इति श्री षष्टिप्रबन्धनिर्मातृश्रीमन्नारायणमुनिकृतिषु सुबोधगीतार्थसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः । (Green No. 786 & 1191-TMSSML, Tanjore)

षष्टिप्रबन्धकर्तृवेदान्ताचार्यस्य श्रीमन्नारायणमुनिकृतिषु पुरुषार्थसुधानिधौ मोक्ष . . . . . (Mysore - DC. 11/ 39071) என்றவாறு குறிப்புகள் காணப்படும். ஸ்ரீநாராயண முனிவர் இயற்றிய அத்யாத்ம சிந்தாமணியாகிய இந்நூலிலும் இவரே தமது நூலாகக் குறிப்பிடும் ரஹஸ்யத்ரய ஜீவாதுவிலும் "ஷஷ்டி பிரபந்த நிர்மாதா" என்ற அடைவுச்சொல் காணப்படாததால் இவர் அஹோபில மடத்தின் இரண்டாம் பீடாதிபதியைக்

காட்டிலும் வேறுபட்டவர் என்பது தெளிவாகிறது. இந்நூலாசிரியர் ஆழ்வார்கள் பதின்மருள் ஸ்ரீநம்மாழ்வாரிடம் மிக்க அன்புகொண்டவர். ஆகையால் இவர் ஸ்ரீநம்மாழ்வாரைச் சடாரிமுனி (சடம் என்று வாயுவை எதிர்த்தயோகி) நான்மறைவல்லவர், யோகீந்த்ரர், திராவிட வேதாந்தாசார்யர், கருணைக்கடல் என்றவாறு நமது நூல்களில்,

श्रीमद्राविडवेदान्तदेशिकं करुणाकरम् ।
श्रीमच्छठारियोगीन्द्रं सततं हृदि भावये ।।

(अध्यात्मचिन्तामणिः)

नमः शठारिमुनये निखिलागमवेदिने ।
नमामि श्रीनिवासं तं श्रीवेङ्कटनिवासिनम् ।।

(रहस्यत्रयजीवातुः))

என்பதான கடவுள் வாழ்த்துச் சுலோகங்களிலும்,ரஹஸ்யத்ரய ஜீவாதுவின் इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्येण द्राविडवेदान्ताचार्य पादपद्मरसिकश्रीशठारियोगीन्द्रपदाम्बुजभृङ्गेन श्रीमन्नारायण-यतिना विरचिते रहस्यत्रयजीवापरनामधेये रहस्यत्रयजीवातौ तृतीयपरिच्छेदः ।। (Mysore - DC. 11/ 39293) எனப்படுகின்ற இறுதியடியிலும் புகழ்ந்துள்ளார். அத்யாத்ம சிந்தாமணியாகிய இந்நூலில் சரணாகதியினைப் பற்றி விளக்கும்போது केचिदाचार्याः आनुकूल्यस्य + शरणागतिः इत्यादि वचन-जातमालोच्य आत्मनिक्षेपस्यैव अङ्गित्वमितरेषामङ्गत्वं वर्णयन्ति (अध्यात्मचिन्तामणिः) என்றும் இவைகுறித்து விரிவாக தந்த்ரஸாரம், ரஹஸ்யதீபம் என்ற தம்முடைய நூல்களில் விளக்கியுள்ளதாய் ஆசிரியர் (P. No. 65) குறிப்பிட்டுள்ளார் 'தந்த்ரசாரம்" என்ற நூல் பற்றிய விவரம் சிறிதேனும் அறியமுடியவில்லை. ரஹஸ்யதீபம் என்பது ரஹஸ்யத்ரய ஜீவாது என்ற நூலின் மறுபெயராகும். ரஹஸ்யதீபத்தின் ஆசிரியர் ஸ்ரீமந்நாராயணமுனி. ஆதலால் அத்யாத்ம சிந்தாமணியின் ஆசிரியரும், ரஸஹ்யதீபத்தின் ஆசிரியரும்

ஒருவரே ஆதல்கூடும் என்பது மைசூர் ஓரியண்டல் ரிசர்ச் இன்ஸ்டிடியூட்டின் சுவடி விவரப்பட்டியல் துணைகொண்டு அறியமுடிந்தது.

நூற்சார்ந்த செய்தியும் பிறநூல்களும்

ஸ்ரீமந்நாராயண முனிவரால் இயற்றப்பட்ட அத்யாத்ம சிந்தாமணி என்னும் உரைநூல் மூன்று பகுதிகளைக் கொண்டது. **முதற்பகுதியில்** கடவுள் வாழ்த்தினையும், நூற்தொடக்கத்தின் காரணத்தையும், பூவுலக வாழ்வு குறித்த செய்திகளையும், சக்ரம்போல் சுழன்று கொண்டேயிருக்கும் உலக வாழ்விலிருந்து விடுதலைபெற வழிமுறைகளையும் கூறப்பட்டுள்ளன. **இரண்டாம் பகுதியில்** ரஹஸ்யத்ரயம் என்று அழைக்கப்பெறும் திருமந்திரம், துவயம், சரம சுலோகங்கள் விளக்கப்பெறுகின்றன. **மூன்றாம் பகுதியில்** வீடுபேற்றைப் பற்றியும் அதற்கான வழிகளையும், இம்மை மறுமை குறித்த செய்திகளும் மிக அழகாக வருணிக்கப்படுகின்றன. அத்யாத்ம சிந்தாமணி என்ற இந்த நூலில் ஸ்ரீமந்நாராயண முனிவர் —

अत्र वक्तव्यांशविशेषस्त्वस्मत्कृते मन्त्रादिह सप्तमाध्याये द्रष्टव्यः, अत्र वक्तव्यशेषस्तु पुरुषार्थसुधानिध्यादिषु द्रष्टव्यम्, एतत्सर्वं अस्मत्कृते तन्त्रसारे रहस्यदीपे च सोपपत्तिकं अनुसन्धेयं, वक्तव्य शेषस्तु तन्त्रसारेऽस्मकृते द्रष्टव्यः (अध्यात्मचिन्तामणिः) என்பதாக நான்கு இடங்களில் மட்டும் (P. No. 60 b, 61 b, 65 b, 68 b) இங்கு சொல்லப்படவேண்டிய சிறப்புச் செய்திகளைத் தந்த்ரசாரம், ரஹஸ்யதீபம், புருஷார்த்தசுதாநிதி போன்ற நூல்களில் கண்டுகொள்ளக் கோரியுள்ளார். அந்த நான்கு குறிப்புகளுள் புருஷார்த்தசுதாநிதியினைத் தமது நூலாகச் சுட்டாமையும், அஃது 'ஷஷ்டி பிரபந்தநிர்மாதா' என்றழைக்கப்பெறும் அகோபில மடத்தின் இரண்டாம் பீடாதிபதி ஸ்ரீமந்நாராயண முனிவரின் நூல் என்பதும் குறிப்பிடத்தக்க ஒன்றாகும்.

நூற்பதிப்பு முறை

அத்யாத்ம சிந்தாமணி என்னும் நூல் அத்யாத்ம சிந்தையின் உரை நூலானதால் மூலசுலோகங்களையும் ஆங்காங்கே பொருத்தி பதிப்பிக்கப்பெற்றுள்ளது. இந்நூலின் மூலநூலான அத்யாத்மசிந்தை வெகுநாட்களுக்குமுன் கல்கத்தா நகரத்தில் வெளியிடப்பெற்று, தற்பொழுது கிடைத்தற்கு அரியநூலாகிவிட்டது.

அத்யாத்மசிந்தாமணி என்னும் இச்சுவடி நூலை வெளியிட கிரந்த எழுத்திலமைந்த ஓலைச்சுவடிப் பிரதியினையும், கன்னட எழுத்திலமைந்த காகிதச் சுவடியின் நிழற்பிரதியினையும் சரசுவதி மகால் நூலகத்தின் சார்பில் அடையாறு ஆராய்ச்சி நிறுவனத்திலிருந்து பெறப்பட்டன. இருப்பினும் அவ்விரு சுவடிகள் முழுமையற்ற நிலையில்தான் அமைந்தன. கிரந்த எழுத்துச் சுவடியிலோ 36 முதல் 39 வரையிலான நான்கு செய்யுட்கள் இல்லை. கன்னட எழுத்தில் அமைந்த காகிதச் சுவடியில் ஒன்று முதல் எட்டுச் சுலோகங்கள் இல்லை.

இச்சூழ்நிலையில் இரு சுவடிகள் தரும் செய்யுட்களைக் கொண்டு முதலில் மூலநூலை முழுமைபடுத்தப்பட்டது. பின்பு உரை நூலுக்கு உதவிடும் வகையில் அமைந்து விளங்கிய அடையாறு நிறுவனத்தின் இருசுவடிகளின் பங்கு இந்நூற்பதிப்பில் மிகவும் இன்றியமையாதது.

இப்படியாக அத்யாத்ம சிந்தாமணி என்ற இந்நூல் மூலமும் உரையுமாக தமிழ் முன்னுரையோடும், சிற்சில பாடவேறுபாடுகளைப் பொருத்தப்பெற்றும் பதிப்புப் பணி மேற்கொண்டு வெளிவருகின்றது.

பதிப்பிற்குரிய சுவடி

அத்யாத்மசிந்தாமணி என்னும் உரைநூல் தஞ்சை சரசுவதி மகால் நூலக சம்ஸ்க்ருதப் பிரிவில் B. 9877/D. 7791

என்ற எண்ணில் தெலுங்கு எழுத்தில் எழுதப்பெற்ற ஓலைச் சுவடியாக உள்ளது இதன் மூலநூல் அடையாறு நிறுவனத்தின் 71309 & PM-729 என்ற எண்களில் பதிவு செய்யப்பெற்று விளங்குகின்றன.

நன்றி நவிலல்

இந்நூலைப் பதிப்பிக்க ஆணைவழங்கிய தஞ்சை மாவட்ட ஆட்சித்தலைவரும், சரசுவதி மகால் நூலகத்தின் இயக்குநருமான திரு. மா. வீரசண்முகமணி, இ. ஆ. ப., அவர்களுக்கு என் நெஞ்சார்ந்த நன்றியினைத் தெரிவித்துக் கொள்கின்றேன்.

இந்த நூல் சிறப்பாக வெளிவர நல்லுதவி நல்கிய அடையாறு ஆராய்ச்சி நிறுவன இயக்குநர் அவர்களுக்கும், நிறுவனத்திற்கும் என் மனமார்ந்த நன்றிகளை உரித்தாக்குகிறேன்.

இந்நூல் வெளிவரத் துணைநின்ற சரசுவதி மகால் நூலக நிருவாக அலுவலர் திரு. இரா. சுப்ரமணியன், எம். ஏ., அவர்களுக்கும், பதிப்பிற்கு ஊக்கமளித்த வெளியீட்டு மேலாளர் முனைவர் குடவாயில் பாலசுப்ரமணியன் அவர்களுக்கும், திரு. P. பெருமாள், திரு. S. சுதர்ஷன் ஆகியோர்களுக்கும் என் இதயங்கனிந்த நன்றியைத் தெரிவித்துக்கொள்கிறேன்.

இந்நூல் சிறந்துவிளங்கிட உதவிய சரசுவதி மகால் நூலக கணினி பிரிவினருக்கும், நூற்கட்டுத் துறையினருக்கும் என் உளமார்ந்த நன்றிகளைத் தெரிவித்து மகிழ்கின்றேன்.

இந்நூல் இலக்கிய ஆர்வலர்களுக்கும், வேதாந்த வல்லுநர்களுக்கும் பெரிதும் பயன்தரும்.

தஞ்சாவூர்
12-09-2005

ஆ. வீரராகவன்,
சமஸ்க்ருத பண்டிதர்

நூற்செய்திச் சுருக்கம்

முதற்பரிச்சேதம்

அத்யாத்ம சிந்தாமணி என்பது ஆன்மாவைப்பற்றி சிந்தனை புரியும் ஓர் உரை நூலாகும். இதில் காணப்பெறும் முதலாம் பரிச்சேதத்தில் முதன்முதலாக குரு வணக்கம் செய்யப்படுகிறது.

என்னுயிர் தந்தளித்தவரைச் சரணம்புக்கு
　　யானடைவே அவர் குருக்கள் நிரைவணங்கி
பின்னருளால் பெரும்பூதூர் வந்தவள்ளல்
　　பெரியநம்பி ஆளவந்தார் மணக்கால்நம்பி
நன்னெறியை அவர்க்குரைத்த உய்யக்கொண்டார்
　　நாதமுனி சடகோபன் சேனைநாதன்
இன்னமுதத் திருமகளென்றிவரை முன்னிட்டு
　　எம்பெருமான் திருவடிகள் அடைகின்றேனே.

என்பதாய் குருவிற்கும் பரமகுருவிற்கும் வணக்கம் செலுத்திப் பிறகு இராமானுஜர், பெரியநம்பி, ஆளவந்தார், மணக்கால் நம்பி, உய்யக்கொண்டார், நாதமுனி, சடகோபன், சேனை முதல்வர் பிறகு திருமகள், திருநாராயணன் ஆகியோருக்கும் வழிவழிவாய் வணக்கம் செலுத்தி நூற்தொடங்கப்படுகிறது. இரண்டாவதாக ஜீவாத்மஸ்வருபத்தின் விளக்கம், அதற்குரிய குணங்கள், சக்திகள் குறித்து விரிவாக விவாதிக்கப்படுகின்றது. மூன்றாவதாக ஜீவன் அவித்யையால் மூடப்பெற்றவனாக எதைச் செய்யவேண்டுமோ அதைத் தவிர்த்து செய்ய வேண்டாதனவற்றை மேற்கொள்ளுதல், நல்லன–தீயனவற்றைப் பகுத்தறியும் அறிவின்றி பேதலித்தல், புலன்கள் வழிசென்று விஷய சுகத்திலேயே ஈடுபடுதல் போன்றவை விளக்கப்படு

கின்றன. நான்காவதாக ஜீவன் தன்னிலையுணர்ந்து எம்பெருமானை பற்றாகப்பற்றி அவனது கருணைக்கு இலக்காகுதல் முதலியன விளக்கப்படுகின்றன. ஐந்தாவதாக எம்பெருமானிடத்தில் பற்றுகை அதிகரித்தலும், அதற்குத்தக்க செயல்களும் உரைக்கப்படுகின்றன. ஆறாவதாக சற்குருவை அடைந்து தீயன ஒழித்து நல்லுலகம்பெற வழிகோலுதல் ஆகியன உரைக்கப்படுகின்றது. ஏழாவதாக சற்குருவை அடைந்த பயனாக திருமந்திரம், துவயம், சரம சுலோகம் என்ற ரஹஸ்ய திரயத்தின் பொருளை உணர்தல் முதலானவற்றைக் கூறுவதுடன் முதல் பரிச்சேதம் நிறைவு பெறுகிறது.

இரண்டாம் பரிச்சேதம்

இதில் முதன்முதலாக பிரணவம் எனும் ஓம்காரத்தின் பொருள் உரைக்கப்படுகின்றது. அகார உகார மகாரமான ஓம் என்றெழுத்தில் காணப்பெறும் அகாரத்திற்கு நான்கு வகையான பொருள் கூறப்படுகிறது. இதனால் ஸ்ரீமந்நாராயணன் ஜகத்காரணனாகவும், ஜகத்ரக்ஷகனாகவும், திருமகளோடு ஒருகாலும் பிரியாமற்காத்தளிக்கும் பெருமானாகவும், சகல ஜகதாதாரனாகவும் பரதத்துவமாகவும் அறிதியிடப்படுகின்றான். அகாரத்தை அடுத்த மகாரத்தால் இருபத்தைந்து விதமான தத்துவங்களும், அதனுள்ளுறை நாதனாகவும் பேசப்படுகிறது. எனதென்பதும் யானென்பதும் இன்றி தனதென்றி தன்னையும் காணாது ஒழியாமல் எம்பெருமானைச் சரணாகப் பற்றவேண்டும் என்றவாறெல்லாம் இதனில் எடுத்துரைக்கப்படுகிறது. இந்த செய்தி 'நம' என்ற சொல்லால் கூறிப் பிறகு நாராயண சப்தத்தின் பொருள், அதன் விரிவுரை போன்றவை விளக்கப் படுகின்றன. துவயம் பற்றிய செய்திகளும், கீதையில் கண்ணன் அருளிய சரம சுலோகமும் அதன் விவரணமும் கூறி, நின்னருளே கதியென்று சரணாகதி செய்யும் பிரபத்தி சாஸ்திரமுரைப்பதுடன் இரண்டாம் பரிச்சேதம் இனிது நிறைவுறுகிறது.

அத்யாத்ம சிந்தாமணி என்கிற இந்நூலின் இறுதியான இப்பரிச்சேதத்தில் ஜீவன் எம்பெருமானை அடைய ஏற்படும் இடையூறுகளைக் களைதல், எம்பெருமானிடம் அசைக்க முடியாத நம்பிக்கை ஏற்பட வேண்டுதல். இறுதியில் எம்பெருமானை நினைக்காவிட்டாலும் அவனே தன் பக்தனை நினைத்தல், சரீரமே துன்பத்திற்கு ஏது என்றுணரச்செய்தல், இம்மைவாழ்வு முடிந்தபின் அர்ச்சிராதி மார்க்கத்தால் விரஜையை அடைதல், விரஜாநதீஸ்நானம், வித்யுத் புருஷனுடன் செல்லுகை, நித்ய விபூதியை அடைந்து அதன் பெருமையை வருணித்தல், அங்கு ஸ்ரீவைகுண்டநாதனை அனுப்பவித்து திருமுடித்தொடங்கி திருப்பாதம்வரை அனுபவித்து மகிழ்தல், நித்யசூரிகளின் தரிசனம், எம்பெருமானின் குணானுபவத்தில் மூழ்கி எப்போதும் அவனுக்கு அரும்பணி செய்துகொண்டே தாமிருக்கவேண்டுமாய் விண்ணப்பித்தல், எப்போதும் எம்பெருமானைக் கண்ணாரக் கண்டு ஸ்ரீவைகுந்தத்திலேயே எம்பெருமான் பக்கலிலேயே தாமிருக்கப் பிரார்த்தனை முதலான செய்திகளைத் தெரிவிப்பதோடு இப்பரிச்சேதம் நிறைவடைகின்றது.

OUR OTHER PUBLICATIONS

Nauka Charitram	Sanskrit & Tamil	30-00
Sita Kalyanam	Sanskrit & Tamil	35-00
Gayatri Kosam	Sanskrit & Tamil	30-00
Ragaratnakaram	Sanskrit & Tamil	15-00
Dhanyakumaracharitram (Dharmaneri Kathai)	Sanskrit & Tamil	44-00
Kandukapura Mahatmyam	Sanskrit & Tamil	25-00
Ramachinthamani Aaruudam (Nandinagari Catalogue)	Sanskrit & Tamil	25-00
Vruttaratnavali (Chandas Sastram)	Sanskrit & Tamil	30-00
Kalanandakam	Sanskrit & Tamil	55-00
Prabodha Chandrika (Grammer)	Sanskrit & Tamil	70-00
Sirungarakosam	Sanskrit	12-00
Vedasara Siva Sahasram	Sanskrit	80-00
Stotra Ramayanam	Sanskrit	25-00
Mukunda Vilasam	Sanskrit	35-00
Vinatananda Vyayoga	Sanskrit	40-00
Kumaresa Satakam	Tamil	65-00
Lokaswarupam	Tamil	75-00
Kanakkathikaram	Tamil	150-00
ThiruvappanurPuranam	Tamil	50-00
Sowmiya Sagaram	Tamil	70-00
Jatakachandrika	Tamil	40-00
Marathi Lavani Songs	Marathi	35-00
Nakshatra Chinthamani (Part - I)	Tamil	200-00
Nakshatra Chinthamani (Part - II)	Tamil	100-00

श्रीः

वादिकेसरिरम्यजामातृमुनिना कृता

।। अध्यात्मचिन्ता* ।।

सुन्दरजामातृमुनेः प्रपद्ये चरणाम्बुजम् ।
संसारार्णवसंमग्नजन्तुसन्तारपोतकम् ।। १ ।।

श्रीः

नारायणमुनिप्रणीतः

।। अध्यात्मचिन्तामणिः* ।।

श्रीमद्द्राविडवेदान्तादेशिकं करुणाकरम् ।
श्रीमच्छठारि योगीन्द्रं सततं हृदि भावये ।। १

तत्रभगवान् रम्यजामातृमुनिस्सकलवेदान्तसारतया प्रतिपन्न स्वरूपसाधनपुरुषार्थविवेकं सकल सात्विकजनोज्जिजीविषया अध्यात्मचिन्ताख्यप्रबन्धमुखेन प्रकाशयामास । अत्र "अस्मद् गुरुसमारम्भां" इति प्रकारेण गुरुपरम्परां तावन्नमस्यति - **नम इत्यादिना** ।

---

* TMSSM Library, Thanjavur - Xerox - vol. No. 154 -
  Adyar Library Mss. No. 71309 (Grantha Script)

* TMSSM Library Mss. No. B. 9877 / D. 7791 (Telugu Script)

नमस्त्वस्मद्गुरुभ्यस्स्यात्तद्गुरुभ्यस्तथा नमः ।
परमेभ्यो गुरुभ्यश्च निखिलेभ्यो नमो नमः ।। २ ।।

अत एव गुरुपरम्परा चावश्यं ज्ञेयेति श्रुतिराह "सचाचार्यवंशो ज्ञेयः, आचार्याणामसावावित्या भगवत्तया" इति । तदा उपदेशनिर्णये, "गुरुपरम्परामुपदिशेत्", "गुरूणां प्रथमो गुरुः" इति प्रथमश्लोकेन उपदेशप्रबन्धाभ्यामेव कर्तारः स्वाचार्यप्रभृति भट्टारक, श्रीवत्साङ्कमिश्र, गोविन्दकुरुकाधिपाद्यास्सङ्गृहीताः । अत्र नमश्शब्देन द्रव्याभाव उच्यते आत्मनिवेदनं वा । कुमति-शतोपप्लुता वेदान्तमार्ग व्यास, बोधायन, टङ्क, द्रमिडाचार्य, यामुनमुनि प्रमाणैः प्रबन्धैः परपक्षान्प्रतिक्षिप्यास्मदादीनामपि सुकरं रक्षितवन्तं अशेषविद्यानिदानशेषावतारतया सकलविदितवैभवं रामानुजाचार्यं प्रणमति - **नमो रामानुजायेति** ।

नमो रामानुजायेदं पूर्णायमहते नमः ।
यामुनाय मुनीन्द्राय नमस्सर्वार्थवेदिने ।। ३ ।।

महाश्रीपूर्ण इति पेरीयनम्याचार्यनाम । ज्ञानभक्तिवैराग्यपूर्णतया च तथाप्युपदेशसिद्धित्रयपुरुषनिर्णयागमप्रामाण्यश्रीशस्तुतिप्रभृति दिव्यप्रबन्धरूपकर्तारं, भूतभविष्यद्वर्तमानार्थसाक्षात्कार समत-यास्योदयं सन्मार्गप्रवर्तकलक्षणार्थं दिव्यकटाक्षेणाकलितवन्तं ज्ञानादि गुणैकतानं यामुनाचार्यं प्रणमति - **यामुनायेति** ।

नमोऽस्तु राममिश्राय पुण्डरीकदृशे नमः ।
नाथाय मुनये नित्यं नमःपरमयोगिने ।। ४ ।।

कृच्छ्रवत्सोपानभावेन लब्धमर्थं स्वकृपयैव प्रकाशितवन्तं राममिश्रं, तस्याचार्यं पुण्डरीकाक्षो(ति नाम्ना)प्रसिद्धं, स्वयोगमहिमसाक्षात्कृत

परावरतत्त्वं चिरकालोत्सन्नद्रमिडोपनिषदुद्धरणप्रथितवैभवं नाथमुनिं प्रणमति **नाथायेति** । श्रीरङ्गनाथस्य आर्तनाथ व्यपदेशः । भीम इतिवत् प्रपन्नजनकूटस्थं, परतत्वावबोधकगाथा-प्रभावखिलीकृत कुमतिबाह्यावितथं पराङ्कुशमुनिं प्रणमति - **नमः परमयोगिनेति** । सेनाधिपतये विष्वक्सेनाय ज्ञानस्य यथात्म्यं स्वरूपरूपगुणविभूतिविषयत्वात् ।

श्रियै श्रीशानपायिन्यै जगन्मात्रे नमो नमः ।
श्रीधरायादिगुरवे नमो भूयो नमो नमः ।। ५ ।।

श्रीशानपायिन्यै श्रियैः नमः इत्यनेन पुरुषकारभूता यस्यासर्वदा-सन्निहितत्वात् अधिकारिणः कालप्रतीक्षणं न कार्यमिति ज्ञायते । अनेन "श्रयते च परम्पदम्" इति व्युत्पत्ति सिद्धोऽर्थः उक्तः । **जगन्मात्रेत्यनेन** "श्रीयते चाश्रितै" इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता । इयं वर्मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्यातिरेकेण सर्वदारक्षतीति भावः । आदिगुरवेत्यनेन सच्छास्त्रप्रवर्तकतया श्रीमदष्टाक्षरमूलमन्त्रो-पदेष्टृतया सकलापन्निवृत्तिपूर्वक सर्वफलप्रदतया च श्रीमन्नारायणस्सर्वेषामादिगुरुरित्यवगम्यते । अत एव महोपकारकत्वेन बहुधा नमस्यादिरिव तदभिप्रायेणैव बहुप्रदेशेषु प्रथमतोभगवन्नमस्कारः क्रियते । एवं गुरुपरम्परानुसन्धानं कृत्वा कर्तव्यांशं प्रतिजानीते - **इत्थं सञ्चिन्त्येति** ।

इत्थं सञ्चिन्त्यमनसा शुभां गुरुपरम्पराम् ।
अध्यात्मविषयां चिन्तां करोम्यात्मविशुद्धये ।। ६ ।।

आत्मा न देवी न नरो न तिर्यक् स्थावरो न च ।
न देहो नेन्द्रियञ्चैव मनः प्राणो न नापि धीः ।। ७ ।।

आत्मन्यधिकृत्य (प्र)वर्तते तदध्यात्मम्, साधनफलयोरपि तदर्थत्वात्तस्य प्राधान्योक्तिः । तद्विषयां चिन्तां आत्मविशुद्धये करोमि । एतच्छिन्तने कृते विमुक्तबन्धनस्य स्वस्वरूपापन्नस्य न रूपाधिक भगवदनुभवयोग्यता भवतीतिभावः । अध्यात्मस्वरूपं शोधयति श्लोकचतुष्टयेन **आत्मा न देवो इत्यादिना** । देवतीर्यङ्मनुष्यस्थावररूप चतुर्विध देहत्वं आत्मनोनास्तीत्याह - **आत्मेति** । देहात्मवादि चार्वाकवराक एवमाह - प्रत्यक्षमेकमेव मानम् । तत्सिद्धिं च भूतचतुष्टयं वियदिन्द्रियोत्पादन भूतैरेव विचित्रशक्तिभिर्देह आरभ्यते, नत्वदृष्टं नाम किञ्चिदस्ति । देहनाशो मोक्षः । ज्ञातृत्वादिकमस्ति देहधर्मः । यथेच्छाचरणमेव परमधर्म इति तदयुक्तम् । ज्ञानस्य देहधर्मत्वे कुम्भेऽपि तत्प्रतीति प्रसङ्गात् । न च तथा प्रतीयते । सजीवनिर्जीवव्यवहारोऽपि नोपपन्नः । न च संस्थानविशेषात् देहि तदुपलब्धिरितिवाच्यम्, मृतदेहेऽपि तदुपलब्धिप्रसङ्गात् । किञ्च - "ममेदं शरीरं" इति देहात्मनो व्यतिरेकः प्रतीयते । न च राहोश्शिर इतिवत् भेदस्त्वौपचारिक इति वाच्यम्, तत्र तात्त्विकभेदाभावात्तत्रत्य बाधित प्रत्यक्षसिद्धो भेदः । किञ्च जातमात्रस्य स्तन्यप्रवृत्तिर्ज्ञानान्तर संस्काराद्भवतीति तदाश्रयत्वेनदेह व्यतिरिक्तः कैचिदनुमीयते । तथा वैष्णवादिषु च वैलक्षण्यमुच्यते -

> "पञ्चभूतात्मके देहे देहि मोहतमावृतः ।"
> अहं ममेति चेत्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ।।
> आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते ।
> आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कळेबरे ।।

इत्यादिना । नचेन्द्रियाणामात्मत्वं बहुभिरिन्द्रियैर्विषयाननुभवामिति भेदप्रतीतेः । चक्षुरादीनां च प्रतिनियत रूपादयः । "योऽहं दृष्ट्वा

स एवाहं" इति प्रतिसन्धातुरेकस्य प्रतिपन्नत्वात् । नापि मन आत्मा, तस्यज्ञानकरणत्वेन प्रतीतेः कर्ताह्यात्मा, मनो मे निर्मलं मनसा सर्वं विदितमित्यूहेनापि प्राण आत्मा । उक्तयुक्तेनापि, "धीरात्मा इदमहं जानामि" इति ज्ञातृधर्मतया प्रतीप्तेः । ज्ञानं ज्ञातं, ज्ञानं नष्टं तस्येति प्रतिसन्धातुरेकत्वं ज्ञानस्योत्पत्तिनाशौ दृश्येते । किञ्च-मिथ्याज्ञानं भवहेतुः । तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुः इति सर्वाभिहितम् । तत्र उभयोर्यस्याश्रयः तस्यैव संसारमोक्षश्च, अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

न जडो न विकारी च ज्ञानमात्रात्मको न च ।
स्वस्मै स्वयं प्रकाशस्स्यादेकरूपस्वरूपभाक् ।। ८ ।।

नजडः सर्वावस्थासु अहमहमिति नैरपेक्ष्येणप्रतीतेः । श्रुतिश्च "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः भवति" इति । न विकारि च नित्यत्वाविकारित्ववचनात् । यथा भगवान् :-

"अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योशोष्य एव च" ।
नित्यस्सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।।
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं अविकार्योऽयमुच्यते ।। इति

न च; ज्ञातृत्वऽभ्युपगम्यमानोऽपि क्रियात्मकत्वं स्यादिति अविक्रियत्वं साधयता ज्ञानमात्रमात्मेति वाच्यम् । वाच्यरूप-ज्ञातृत्वस्य ज्ञानगुणाधि करणरूपत्वात् ज्ञानस्य नित्यत्वं तदाश्रितत्वं च श्रुतिसिद्धम् । "नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो-विद्यत" इति तेजोरूपस्य सूर्यादेप्रभाश्रयत्ववत् ज्ञानरूपस्यापि ज्ञानाश्रयत्वमुपपन्नम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह - **ज्ञानमात्रात्मको नचेति** । एवमात्मनः प्रकारान्तरनिषेधे पुनः किं दृश्यतेत्यत आह- **स्वस्मै स्वयंप्रकाशस्स्यादित्यादिना** । ज्ञानान्तरमन्तरेण

स्वयंप्रकाशत्वं धर्मभूतज्ञानस्यास्तीतिस्वस्मै इत्युक्तम् । ज्ञानं तु स्वाश्रयस्यात्मन एव स्वयंप्रकाशते । **एकरूपस्वरूपभाक्** - एकाकारनित्य स्वरूप इत्यर्थः । केचिदात्मनः क्षणिकत्वं वर्णयन्ति । एवमाहुः - आत्मा तु स्वप्नावस्थायां जागरावस्थायां च ज्ञातृज्ञेय विभागेन प्रवहति । सुषुप्तौ तु आश्रयविषयोपरागाभावात् सूक्ष्माकारेण स्वयंप्रकाशस्वभावेन प्रवहति । अवस्थात्रयेऽपि तत्तदात्म स्वरूपानुबन्धिचित्रो रागादिधर्मगुणकार्यकारणभावेन अयमेव तत्वनिर्णय इति तदनुपपन्नम् । नह्यात्मनः क्षणिकत्व-वादिनः, तात्विकमतात्विकं धर्माधर्मभावविवेचनं युक्तम् । तदभावे रागादिमूल संसारोप्यनुपपन्नः । न च वासनया तदुपपत्तिः, तस्यापि क्षणिकत्वात् । न चात्मा सन्तत्युच्छेदमोक्षोपपन्नः अपुरुषार्थत्वात् । प्रेक्षावतां हि प्रवृत्तिरपि तत्र नोपपद्यते । न च, क्षणिकत्वे प्रत्यक्षं मानसं वस्तुरूपाविषयत्वात् । नाप्यनुमानम्, साधन जातीय साध्यजातीय व्याप्तिपूर्वकत्वेन प्रवृत्तस्य कथं सर्वक्षणिकत्वोपादानम् । "यदेवाहं महीबलेन्द्राक्षं तदेव वेङ्कटाद्रिं पश्यामि" इति आत्मविषयस्थैर्यप्रत्यभिज्ञा(ज्ञा)यत इति, न केनापिप्रमाणेन क्षणिकत्वसिद्धिः। एतत्सर्वमन्यत्रविस्तृतमस्माभिः ।

चेतनो व्याप्तिशीलश्च चिदानन्दात्मकस्तथा ।
अहमर्थः प्रतिक्षेत्रं भिन्नोऽणुर्नित्यनिर्मलः ।। ९ ।।

चेतनः-ज्ञानगुणकः, **व्याप्तिशीलः**-अतिसूक्ष्मतया सर्वाचिद्व्यापन-शीलः । यद्वा कथमणुत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानद्वारा सुखदुःखानु-भवोपपन्न इत्यर्थः । **चिदानन्दात्मकः** - ज्ञानानन्दस्वरूपः, विज्ञानघनः, प्रज्ञानघनः ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मेति वचनात् । **अहमर्थः** - अहमिति अहंबुद्धिर्बोध्यः । स्वात्मानं स्वयमेव विषयीकरोतीति

वार्थः । प्रतिक्षेत्रं-प्रतिशरीरं भिन्नः । एकात्मवादि अन्येनानुभूतोऽर्थोऽन्येन स्मर्यते । दृष्टं हि एक शरीरावच्छिन्न बुध्यादीनां एकाश्रयतया प्रतिसन्धानम् । अत्र गुरुशिष्यादि व्यवस्थाचानुपपन्ना । देवदत्तो यज्ञदत्ततादात्म्यशून्य तदनुभवजन्यस्मृत्यनाधारत्वात्, कदाचिदपि तद्गत सुखादि प्रतिबन्धरहितत्वाच्च । श्रुतिरपि स्वाभाविकं भेदमाह - "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां" इति । नचैतत् । श्रुत्युक्त भेदस्यौपाधिकत्वं प्रथयादिष्वपि विनाशरहितानां जीवानां भेदस्य कापायनश्रुतिसिद्धत्वात्, "त एते चिदात्मनो विनष्टाः - परंज्योतिर्विशन्ति, अविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचनेति" । नच: अविनाशे उत्पत्तिरनुपपन्ना, उपाध्यपेक्षयाप्यनुपपन्नत्वात् । यथाह व्योमसंहिता -

> उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्यानित्यात्परात्मनः ।
> उपाध्यपेक्षया तेषां उत्पत्तेरपि गीयते ।। इति ।

अणुः - अणुपरिमाणः ।
एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यः यस्मिन्प्राणः पञ्चधा आविवेश ।

> वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ।
> भागो जीवस्सविज्ञेय सचानन्त्याय कल्पते ।। ५ ।। इति ।

अत्रानन्त्यशब्दः कालावच्छेदपरः । नचायं विभुरात्मा सर्वेषामात्मनां तदात्मत्वेन सर्वेषां सर्वत्र सन्निधानाविशेषात् शरीरादि नाम विशेषप्रसङ्गाच्च । न च कर्मव्यवस्था कर्मणां करणसाध्यत्वेन साधारण्यानपायात् । न च अदृष्टवशात्तस्यापि तदात्मत्वापादात्, अणुत्वेऽपि व्याप्तिज्ञानद्वारा युज्यते । यथा छान्दोग्ये श्रूयते -

प्रज्ञया वाचं समारुह्य, वाचासर्वाणिनामान्याप्नोति इत्यादिना । एतदभिप्रायेणोक्तं ब्रह्माण्डे -

अणुमात्रोप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति ।
यदा व्याप्यशरीराणि वारिचन्दन विप्रुषः ।। ६ ।। इति ।

तदा स्कान्दे -

असम्यग्सम्यगिति च ह्यवज्ञा भेदतः शङ्का ।
व्याप्ताव्याप्तियुतास्त्वन्ये चिद्गुणेनैव नान्यथा ।। ७ ।।

चिद्गुणस्य स्वरूपत्वात्तद्व्याप्तिश्चेति गीयते ।
शक्तियोगात्सुराणां तु विविधा च व्यवस्थितेः ।। ८ ।।

इति । यदुक्तं जीवस्तु गजशरीर तत्परिमितः । तत्र सर्वत्र सुखाद्यनुभवात् अधिष्ठानान्नियमनाच्च, पिपीलिकादि शरीरेऽपि तत्प्रमाणकः । मुक्ताः, उपाधिनाशाद्विभुः स्वेतचारी भवतीति तन्न; अनेकदेहपरिग्रहात् योगिनां स्वरूप शैथिल्यप्रसङ्गात् । गजदेहं विहाय पिपीलिका देह परिग्रह पूर्वकपरिणामस्य तत्रावस्थापनानुपपत्तेः । एवं विधस्य केनापि प्रकारेण मुक्ताः सर्वदेहव्यापित्वानुपपत्तेश्च । **नित्यनिर्मलः**-सर्वदा स्वरूपप्रयुक्ता-विद्यादि मदरहितो "आत्माशुद्धोऽक्षर" इत्यादिकमत्र भाव्यम् ।

तथा ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वनिजधर्मकः ।
परमात्मैकशेषत्वस्वभावस्सर्वदा स्वतः ।। १० ।।

तथा ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्व निजधर्मकः इत्यत्र निजधर्मग्रहणे न ज्ञातृत्वादेः प्रकृतिधर्मत्वं वदन्तो निरस्ताः "एषा हि दृष्टिः" इत्यादि श्रुति विरोधात् । ननु आत्मनस्साक्षित्वमेव, यथा

तत्वकौमुदीकारं यस्मै प्रदृश्यते स विषयः "सह क्षितियथो लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ तथा" इति विवादविषया साक्षिणी प्रदर्शयतः । एवं प्रकृति स्वविषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषसाक्षी । सा च वस्तुतः सुखदुःखमोहरहिततया केवलश्च साक्षित्वं प्रकृति संबन्ध निबन्धनम् । कैवल्यं तु तद्बन्धवैधुर्यमित्यत्रोच्यते । "साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायां" इति साक्षात्कारज्ञानतयैव साक्षित्वात् । तदेवं ज्ञातृत्वं कर्तृत्वादिकं च तद्वितिरेव सा च प्रकृति संबन्धात्, साक्षित्वं अन्योन्याश्रयणात् । न च, प्रकृति संबन्धस्य कारणान्तरमस्ति । प्रकृतिरचेतनत्वात् पुरुषस्य निष्क्रियत्वात् उभयतः प्रवृत्यनुपपत्तेः । वस्तुतः दुःखाद्यभावे मुख्यार्थसाधनाय(कर्त?)व्येत्यर्थः । किञ्च शासनाच्छात्रम् । नह्यचेतनं प्रति तदुल्लङ्घने तस्य प्रत्यवायाभावात् । नापि चेतनं प्रति, नित्यमुक्तत्वात् संसारि संम्बन्धश्चानुपपन्न इत्युक्तम् । "प्रकृते क्रियमाणानि" इत्यादि(वाक्ये)ष्वपि न कर्तृत्व हानिरुच्यते । किन्तु अन्याध्यत्वमेवेति **पुरुषार्थसुधानिधौ** सम्यक्स्थापितम् । "परमात्मैकशेषत्वस्वभावस्सर्वदा स्वतः" इत्यत्र **सर्वदेत्यनेन** शेषत्वस्य यावदात्मभावित्वमुक्तम् । स्वतः इत्यनेन - सत्ताप्रयुक्तत्वम् । एवं च सति परमात्मैकशेषत्वं स्वभावत्वेन सिध्यति । अत एव कर्तृत्वादिकं परायत्तमिति पैङ्गलश्रुत्युक्तम् ।

"कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना दृतिः ।
यत्प्रसादादि मे सूक्ति न सन्ति यदुपेक्षितः ।। ९ ।। इति ।

न च विधिनिषेधशास्त्रनैर्य्यर्थं जीवकृतप्रयत्नादि सापेक्षत्वात् । यथा भविष्यपर्वणि -

पूर्वकर्मप्रयत्नं च संस्काराञ्चाप्यपेक्षणात् ।
ईश्वरः कारयेत्सर्वं तच्चेश्वरकृतं भवेत् ।। १० ।।

अनादित्याददोषश्च पूर्णशक्तिस्त्वतो हरिः । इति ईश्वरेणसहस्थ जनकतनयादि सम्बन्धादंश इति शेषभूतोगीयते । यथा वाराहि

पुत्रभ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः ।
बहुधा गीयते वेदै र्जीवा-स्तन्यते न तु ।। ११ ।।

एवं जीवस्य स्वाभाविकं स्वरूपं निरूपितम् । एवं विधस्यापि अनाद्यविद्यावशात् संसारप्राप्तिः । तत्र सर्वावस्थासु दुःखमेवानुभूयते । एतत्सर्वमपरोक्षीकृत्य स्वावसादौ भगवते निवेदयति । एवं सामान्यतयेत्यारभ्य कम्पते जलचन्द्रवदित्यन्तेन तत्र नित्यमुक्ताकार सदृशाकारोऽप्यहं अनादिगुणमयप्रकृत्याति-रोहित ज्ञानानन्दशेषत्वाद्यात्मधर्ममूढोजात इत्याह - **एवमिति** ।

एवं सामान्यतः सिद्धनिजाकारयुतोऽप्यहम् ।
अनादेर्गुणमायायाः बलेनैव तिरोहितः ।। ११ ।।

अप्रकाशनिजाकारो नित्यमान्ध्यमुपेयिवान् ।
अपथे कर्मपाशेन कृष्यमाणो निराश्रयः ।। १२ ।।

अजानन्ननुकूलं च प्रतिकूलं तथात्मनः ।
अन्यथा तत्तदारोप्य रागद्वेषौ प्रवर्तयन् ।। १३ ।।

सत्वादि गुणमयी मायाप्रकृतिः । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया इति वचनात् **निजाकार** शेषत्वादिः तिरस्कृतः । अत एव इतःपूर्वमनादिकालं स्वरूपसाधनादिष्वन्धो जातः । पुनस्तत्कार्यमाह **अपथेति** । कर्मरूपपाशेन स्वस्वरूपाविवेकेन अपथे स्वानुचितमार्गे विषयादौ बलादाकृष्यमाणो आश्रयान्तर-मलभमानोऽहं **आत्मानमनुकूलमिदं प्रतिकूलमिदमित्यजानन्**

तत्तादनुकूलं च **प्रकारान्तरेणारोप्य** आत्मज्ञानादिकमसत्कल्प-मित्यादिहोचितविषयादिषु भोग्यताबुद्धिं च कृत्वेत्यर्थः । ततस्तत्र रागभासक्तिं तदन्तरायकरपुरुषेष्वेवं च प्रवृत्तयन्,

> **अकृत्यकरणादावप्यत्यन्तोल्बणवृत्तिकः ।**
> **मत्तप्रमत्तोन्मत्तानां वर्ते सदृशचेष्टितः ।। १४ ।।**

अकृत्यं-शास्त्रनिषिद्धं कर्म, **आदिशब्देन** कृत्यकरणादिः लक्षितम्। अपरे च अत्यन्तमुल्बणवृत्तिर्यस्य सः । दुष्टाहारेण स्खलितबुद्धिः मत्तः पित्तादि धातूद्रेकेणस्खलितबुद्धिः प्रमत्तः । अन्यतरस्यां तृतीयावस्थायां उन्मत्त इति व्यपदिश्यते । त्रयाणां यच्छेष्टितं तत्सर्वान् माभूदित्यर्थः । अनेन अविद्याकर्मवासना रुचयः परस्परं कार्यकारणभूतोक्ता मन्तव्याः । अविद्याकर्मणोरुक्तत्वाद्वासनारुचिश्च स्वरूपसङ्गते भवतः । ततश्च देहसम्बन्धो भवति । इति । (क्लिष्ट)मेतद् गर्भाद्यवस्थास्वपि न सुखमित्याह **गर्भेति** ।

> **गर्भजन्माद्यवस्थासु दुःखमत्यन्त दुःसहम् ।**
> **न किञ्चिद्गणयन्नित्यं चरामीन्द्रियगोचरे ।। १५ ।।**

गर्भावस्थायाः पूर्वमपि आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षाद्यापत्तिवेशासु न सुखलेशः विशिष्टज्ञानस्यासत्वात् । तथा वैष्णवीगर्भेऽपि सुखलेशो न भवद्भिरनुमीयुरिति। "यदिति कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत्" इति दुःखानुभवस्तु महानस्ति ।

> सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ।
> उल्बसंवेष्टितोभुग्न पृष्टग्रीवास्थिसंहतिः ।। १२ ।।

> अत्याम्लकटुतिक्तोष्णलवणैर्मातृभोजनैः ।
> अतितापिभिरत्यर्थं वर्धमानाति वेदनैः ।। १३ ।।

प्रसारणाकुञ्जनादेर्नाङ्गानां प्रभुरात्मनः ।
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ।। १४ ।।

निरुच्छ्वासः स चैतन्यः स्मरन्जन्मशतान्यथा ।
आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्म निबन्धनः ।। १५ ।।

इति । गर्भस्थस्य चित्तादयश्च गर्भोपनिषद्युक्ताः ।

([1]नाना योनिस्सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।)
आहारा विविधाभुक्ताः पीताश्चविविधास्तनाः ।। १६ ।।

([2]जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः ।)
यदि योऽन्याप्रमूच्येऽयं सांख्यं वा पञ्चविंशकम् ।। १७ ।।

योगां वा ये प्रपद्येऽहं मोक्षार्थं यच्च सेव्यते ।
यजियोऽन्योऽयाप्रमुच्येऽयं देवं नारायणं प्रभुम् ।। १८ ।।

भगवन्तं प्रपद्येऽहं षड्विंशं पुरुषोत्तमम् ।
यस्मै परिजनस्यार्थे कृतं कर्मशुभाशुभम् ।। १९ ।।

एकाकी तेन दह्येयं गतास्ते फलभोगिनः । तदा जन्मावस्थायामपि दुःसह दुःखानुभव एव । तथोक्तम् -

जायमानः पुरुषो सृङ्मूत्रशुक्लाविनाननः ।
प्राजापत्येनवातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ।। २० ।।

अधो मुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशैर्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ।। २१ ।।

इति । जायमानस्य गर्भचिन्तादिकं विनष्टं भवति । "बाह्या पवनस्स्पृष्ट्वा न स्मरति पूर्वजन्म कर्म च शुभाशुभं" इति

1 & 2. उपनिषत्सङ्ग्रहः - S. 5801 (P. No. 150) TMSSM Library.

निरुक्तोक्तेः । गर्भजन्माद्यवस्थास्वित्यत्र आदि शब्देन अनन्तर-भाव्यस्थोच्यते । तत्रापि दुःखोपलब्धे यथोक्तम् -

जन्मदुःखानियत्तानि जन्मनोनन्तराणि च ।
बालभावे यदाप्नोति आदिभौतादिकानि च ।। २२ ।।

इति । तथा -

आध्यात्मिको वै द्विविधः शरीरो मानसस्तथा ।
शरीरो बहुभिर्भेदैः भिद्यते श्रूयताञ्च सः ।। २३ ।।

शिरोरोग प्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्मार्शः श्वासश्वपथुच्छर्द्यादिभिरनेकदा ।। २४ ।।

तदाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ।। २५ ।।

कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्या मात्सर्यादि भवस्तथा ।। २६ ।।

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापोह्याध्यात्मिकः स्मृतः ।। २७ ।।

[1]पशुपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः ।। २८ ।।

शीतोष्णवातवर्षाम्बु विद्युतादि समुद्भवः ।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदैविकः ।। २९ ।। इति

जागरावस्थायामिव स्वप्नावस्थायां च दुःखबहुशो भोगः । स्वप्नस्याप्यनुभवस्थानतया श्रवणात् तस्य वा एतस्य देवस्थाने

---

१. मृग इति विष्णुपुराणम् ।

भवतः । यदा च परलोकस्थानं च सन्ध्यं, तृतीयं, इति सन्ध्यशब्देन स्वप्नस्थानमुच्यते । "तत्राप्यनुभवश्रूयते तमाक्रम-माक्रम्योभयान्पाप्नानन्दाश्च पश्यति" इति । अत्र पापशब्देन तत्त्व(तो)लभन्तं दुःखं गृह्यते । तत्रापि शिरश्छेद राज्याभिषेकादि-दर्शनात्, आक्रमशब्देन शरीरमुच्यते । अयमर्थः अयं शरीरे स्वस्मिन् शरीरे स्थितस्सन् ज्ञानेन शरीरान्तर परिग्रहाश्च श्रूयते । अयं आत्मा इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा, जाग्रच्छरीराभिमान रहितशरीरान्तरस्याक्रमणमाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीति" । इदं शरीरं जाग्रदवस्थां निहत्य, संरक्ष्य दहति पालनमिति निरुक्तोक्तेः । अविद्यां गमयित्वा जाग्रच्छरीराभिमानरहित शरीरान्तरंस्थित्वानुभव-तीत्यर्थः । श्रुतिश्च "प्राणेन रक्षति परं कुलायं बहिष्कुलायाथ परं चरित्वा संरयतेऽमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पुरुष एव हिंसयति" । स्वप्नानुभूयमानभयसुखादेर्जाग्रच्छरीरेदर्शनात् स प्राणजीवस्तन्न-मुञ्चतीति ज्ञायते । न च स्वप्नार्थस्य पारमार्थ्यम् । "न तत्र रथान् रथयोगानन्नवधानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगात् पथ सृजते सति वा कर्तेति" । जाग्रदनुभूतान् स्वप्ने निषिध्य जगत्कर्तृतया प्रसिद्धं परमात्मानमेव स्वप्नार्थस्रष्टारं श्रुतिरामोदयति । तदा गाववनश्रुतिः "य एष सुप्तेषु जाकर्ति कामं कामं पुरुषं निर्मिमाणः, एतस्माद्येव पुत्रोजायते, एतस्माद्भ्राता, एतस्माद्भार्या यदैनं पुरुषमुषःस्वप्नेनाभिहन्तीति" । तथा ब्राह्मणे -

मनोगतांस्तु संस्काराविच्छया परमेश्वरः ।
प्रदर्शयतिजीवाय न स्वप्न इति गीयते ।। ३० ।।

यद्यन्यथात्वाजात्वं हि साभ्रान्तिस्तत्र सत्कृता ।
अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्य साधनजं भवेत् ।। ३१ ।।

यदि स्वप्नादिषु ब्रह्मार्थतिरस्करणं परमात्मकृतम् ।

यदा कौर्मे -

स्वप्नादि बुद्धिःकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च ।
तदिच्छया यतोह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिता ।। इति ।।

जाग्रत्स्वप्नाभावस्सुषुप्तिना हि स्थिते परमात्मनि आसु तदा नाडीषु सुषुप्तो भवति। "सदा सौम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति श्रवणात् । तत्संपत्तिश्च ज्ञानोद्भवराहित्यात्, "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चनवेद, नान्तरम्" इति श्रुतेः ।। परिष्वङ्गत्वं सम्बन्धमात्रं, नत्वैक्यम् । बहुमानाविरोधात् । उत्तरात्रापि ता आहिता भवति । लोकाल्लोक इत्यादिना पितृत्वेनागमाभावः उच्यते, विषयस्या(स)न्निधानात् । नत्ववगमशक्तेरभावः । तदा आत्मैवाह "यद्वैतं न पश्यति, पश्यन्चैतन्न पश्यति", "नहि द्रष्टुर्दृष्टिः विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वान्नद्वितीयमस्ति । ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति" । एवं मोहावस्थायां च न सुखम् । यदा वाराहे -

हृदयस्थोपरोधोह दूरस्थो जाग्रदीषति ।
समीपस्थस्तदा स्वप्नं स्वत्यस्मिन्स्वयं व्रजेत् ।। ३३ ।।

यत एवं त्रयोवस्था मोहस्तु परिशेषतः ।
अर्थप्राप्तिस्सविज्ञेया दुःखमित्यवधार्यते ।। ३४ ।।

इत्येवमवस्थासु गर्भादिषु दुःसहां दुःखं किञ्चिदपि न गणयन् एतादृशगति घोरदुःखाकलितोऽस्मि । दुःखनिवृत्तिः कथं मे भूयादिति ? कदापि बुद्धिस्समीचीना जातेति भावः । इन्द्रियगोचरविषयेचराभि, अद्यापि न विरतिरित्यर्थः अस्तु विषयानुभवस्संसारफलमित्याशङ्क्य तदनुभव सामग्र्या वैकल्यमासीदित्यत आह - एवमिति -

एवं विषयतृष्णाया वशगस्य जरा मम ।
तद्भोगे करणानां च शैथिल्यं कुरुते भृशम् ।। १६ ।।

उक्तरीत्या शब्दादि विषयतृष्णया वशङ्गतस्यापि तद्भोगे विषयानुभवकरणानां शैथिल्यं अपटुत्वं भ्रंशं कुरुते । तर्हि तूष्णीमास्तामित्यत्राह **तदेति** ।

तदा तु तृष्णामाहात्म्याश्चरणानामपाटवात् ।
भोगालाभ समुद्रिक्तो शोको हि भवति ध्रुवम् ।। १७ ।।

तथा पुत्रकलत्रादि बन्धुवर्गावमानजम् ।
दुःखं दुस्सहमेवापि सहन्नत्राप्रतिक्रियः ।। १८ ।।

तथापि विषयतृष्णा वैभवाच्छरणानामपाटवाच्च । **भोगालाभ समुद्रिक्त शोकावसादः** तं मामभिभवति ? दैवं निश्चितमेतत् । **तृष्णामाहात्म्यं** तु प्रवर्तयति, करणसामर्थ्यात् । भोगस्य लाभोऽत्र युक्तमेव कुर्वीतेति भावः । चरणपाटवस्य कार्यान्तरमप्याह **तथेति।** प्रशिथिलकरणतया पुत्रादि कृतावमानजनितं दुःसहमपि दुःखं सर्वं प्रतिक्रिया भवति । प्रतिकारं कर्तुमसमर्थः, भोगालाभ शोकादपि पुत्राद्यवमानजनितस्य महत्तापमभिप्रेत्य दुःसहमित्युक्तम्। किञ्चित् दुःखमोहत्वान्तरमप्यस्तीत्याह- आधिरिति ।

आधिव्याधिभिरत्यर्थं पीडितो मूढचेतनः ।
अर्थादिषु तदानीमप्यभिवृद्धिः स्पृहोऽभवत् ।। १९ ।।

तादृग्बन्ध वियोगेषु तापेन महतार्तितः ।
कालशेषं नयाम्यत्र कर्मबन्धवशानुगः ।। २० ।।

आधिः-मनःपीडा । व्याधिः-शिरो रोगादिः । तैरत्यर्थमतिक्रान्ता-भिधेयम् । व्याध्यादि जनितदुःखं तु वाचामगोचरं इत्यर्थः ।

पीडितः, अत एव मूढचेतनः । अतिदुःखचेतनाभिभूताभवतीत्यर्थः । अत एवार्थकामादिके तदानीमपि-एतादृशावस्थायामपि अति प्रवृद्धस्पृहासु तादृग्विधाबान्धवास्सर्वदा परमप्रेमास्पदत्वेन वाचामगोचर सम्बन्धाः । यद्वा-अस्य प्राबल्यानुवर्तनं कुर्वन्तः प्रहाण दशायां प्रहसन्तश्च विवक्षिताः । स्वबुद्धिदौर्बल्येन महतातापेन पीडितः । अत्र संसारे एवं कर्मरूपत्व बन्धे वशङ्गतो कालशेषं नयामि । किं करोमि? हिताहितविभेदेन (विवेचयितुं) सामर्थ्यं न विद्यत इति भावः । इयञ्चावस्था वैष्णवोक्ता-

जराजर्जर देहश्च शिथिलावयवः क्रमात् ।
विगलच्छीर्ण दशनो बलीस्नायुः शिरावृतः ।। ३५ ।।
दूरप्रनष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः ।
नासाविवरनिर्घातलोमपुञ्जश्चलद्वपुः ।। ३६ ।।

प्रकटीकृतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहतिः ।
उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ।। ३७ ।।

कृच्छ्रचङ्क्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः ।
मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रः स्रवल्लाला विलाननः ।। ३८ ।।

अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः ।
तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताखिलवस्तुनाम् ।। ३९ ।।

सकृदुच्चरिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः ।
श्वासकाशमहायास समुद्भूत प्रजागरः ।। ४० ।।

अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेशयते जरी ।
भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदी कृतः ।। ४१ ।।

प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहाररसस्पृहः ।
हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धवः ।। ४२ ।।

अनुभूतमिवान्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ।
संस्मरन् यौवने दीर्घं निःश्वसित्यतितापितः ।। ४३ ।।

इति । उत्क्रान्तिकालेऽपि महादुःखमनुभूयत इत्याह अथेति ।

अथ देहावसाने च दुःखमुत्क्रान्ति सम्भवम् । [A 1]
कृच्छ्रेण देहान्निष्क्रान्तिं यमकिङ्करदर्शनम् ।। २१ ।।

अथ देहावसाने मरणे च बहुदुःखानुभावो वैष्णवोक्तः

श्लथद्ग्रीवाङ्घ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना भृशम् ।
मुहुर्ग्लानिपरवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ।। ४४ ।।

हिरण्यधान्यतनय भार्याभृत्य गृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्ति ममेति ममताकुलः ।। ४५ ।।

मर्मभिद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तस्योग्रैश्छिद्यमानास्थिबन्धनैः ।। ४६ ।।

विवर्तमान ताराक्षि हस्तपादं मुहुक्षिपन् ।
संशुष्यमाणताल्वोष्ठकण्ठो घुरघुरायते ।। ४७ ।।

निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्वासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्तृषाचार्थस्तथा क्षुधा ।। ४८ ।।

क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।। इति ।।

A 1 त्यक्तस्सर्वपरिग्रहः -

(A = Xerox Vol. No. 155 / TMSSM Library, Thanjavur.
Adyar Mss. No. PM. 729)

न च जरामरणयोः केनापि परिहारः । तथा स्मृतम् -

नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ।। ४९ ।।

यमकिङ्करदर्शनस्याप्यतिभीकरतया मर्मान्तरस्याङ्गारदर्शनवत् दुःखहेतुत्वेनात्रोपादानम् । मृतस्य स्वशरीरसदृशं यातनानुभव योग्यं शरीरं भवति ।

यातनादेहसंबन्धं याम्यपाशैश्च कर्षणम् ।
ग्रामार्गगतिक्लेशं यमस्य पुरतःस्थितम् ।। २२ ।।

सूक्ष्मदेहविशिष्टस्तमास्थाय गच्छति । यथोक्तम् -

"निर्गतोपायभूतस्तु षट्कौशिककळेबरात्" ।
शरीरमन्यत्रद्रूपं तद्वर्णं तत्प्रमाणकम् ।। ५० ।।

अदृष्टः संप्रविष्णुस्तु सेव्यदृष्टिर्नकेनचित् ।
सोऽन्तरात्मा देहवतामष्टाङ्गो यस्तुसञ्चरेत् ।। ५१ ।।

अष्टाङ्गः परमात्मा । न चेदं शरीरं छेदनादि नाश्यम् । छेदनाद्भेदनाद्दाहनात्ताडनाद्वा(न)नश्यन्तिति स्मरणात् । **याम्यपाशैश्चकर्षणं** - यमकिङ्कराद्योनं यातनादेहे प्रविश्य दृढतरपाशेन बध्वा यमालयं नयन्ति इति । यथोक्तम् -

मृत्युदूतैर्दुरादर्षि प्रचण्डैश्चण्शासनैः ।
अक्षिप्यमाण(व्यवशा)यान्तिशीघ्रं यनालयम् ।। ५२ ।।इति ।

उग्रकर्माकुलेमार्गे गत्वा सञ्जातकेशः, आकृष्यमाणानां कुत्रापि विश्रमस्थानाभावात्,

न ग्रामे नाश्रमे वापि नोद्यानं काननेऽपि वा ।
न तत्रवृक्षच्छाया वा न तटीकं सरोऽपि वा ।। ५३ ।।

न वाप्यो दीर्धतावापि न कलापो वा युधिष्ठिरः ।
न किञ्चिद्विश्रमस्थानं पथि तस्मिन्युधिष्ठिरे ।। ५४ ।।

इति वचनाच्च । तत्रत्यापानुगुण यातनाश्च मार्गेऽनुभूयन्ते ।

भग्नपादोरुहस्ताङ्गैर्भग्नदन्तशिरोरुहैः ।
भिन्नकण्ठोष्ठनासैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ।। ५५ ।।

पातयन्तिय ये जीवान् पाप दुःखापयन्ति च ।
राक्षसैश्च श्वभिश्चैव भक्ष्यमाणा व्रजन्ति ते ।। ५६ ।।

ये हरन्ति दुरात्मानः परस्वं पापकारिणः ।
पाषाणैरुल्मुकैर्दण्डैः काष्ठधातैश्च सूकरैः ।। ५७ ।।

हन्यमानैः क्षताकीर्णैर्गन्तव्यं तद्यमालयम् ।

इति । मानुषलोकयमलोकयोरन्तं भगवतोक्म् -

षटशीतिसहस्राणि योजनानां युधिष्ठर ! ।
मनुष्यस्य च लोकस्य यमलोकस्य चान्तरम् ।। ५८ ।।

इति । इतोप्येतं तु दुःखकरं यमस्य पुरोवस्थानमित्याह **यमस्येति** । ततश्च तत्कर्मानुगुणं तन्नियोगेन सम्पन्नयातनाश्चावनता प्राप्नोतीत्याह **तन्नियोगेति** ।

तन्नियोगस्समायाता यातानाश्च सहस्रशः ।
श्रुत्वा स्मृत्वा च दूयेऽहं तत्प्रवेशभयाकुलः ।। २३ ।।

यथोक्तं तेनैव -

तत्र चापगता पापाविष्ठाः कोपेष्वनेकशः ।
कूजन्तो वर्षकोटिस्तु क्लिश्यन्ते वेदनार्तिनः ।। ५९ ।।

ततश्च मुक्ताः कालेन लोके चास्मिन्नराधमाः ।
विष्ठाः त(म)भिगच्छन्ति जन्मकोटिशतं कृपा ।। ६० ।।

इति । तथा च -

कृतः पातकिनः पापाः[1] प्राणत्यागादनन्तरम् ।
याम्य [2]पवनमासाद्य [3]स्वमश्नन्ति दारुणम् ।। ६१ ।।

यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणा यतस्ततः ।
सुकृच्छ्रेणानुकारेण नीयमानाश्चते तथा ।। ६२ ।।

श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कवृकादिभिः ।
अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा[4] ।। ६३ ।।

अग्निना दह्यमानाश्च नुद्यमानाश्च कण्टकैः ।
क्रकचैः पाट्यमानाश्च पीड्यमानाश्च तृष्णया ।। ६४ ।।

क्षुधया व्यथमानाश्च घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ।
पूयशोणितगन्धेन मूर्च्छमानाः पदे पदे ।। ६५ ।।

परान्नपानं लिप्सन्तस्ताड्यमानाश्च किङ्करैः ।
काककङ्कवृकादीनां भीमानां सदृशाननैः ।। ६६ ।।

क्वचित् क्वाथ्यन्ति तैलेन ताड्यन्ते मुसलैः क्वचित्" ।
आयासीषु च भिध्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित् ।। ६७ ।।

---

1. "सर्वे" इति विष्णुस्मृतौ, 2. "पन्थानं" इति विष्णुस्मृतौ 3. "दुःखं" इति विष्णुस्मृतौ
4. अयंश्लोकः मातॉकायां नास्ति । अतः पुस्तकसहकारेणात्र संयोजितम् ।।

क्वचिद्वान्तमथाश्नन्ति क्वचित्पूयमसृक् क्वचिच् ।
क्वचिद्विष्ठां क्वचिन्मासं पूयगन्धिः सुदारुणम् ।। ६८ ।।

अन्धकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु यथा क्वचित् ।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च [1]व्रजतुण्डैस्सुदारुणैः ।
[2]क्वचित्कुम्भिपच्यन्तो क्वचिद्वामेध्यमध्यगः ।। ६९ ।।

[3]भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचिकण्ठाः सुदारुणाः ।
कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ।।

एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ।
तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ।। ७१ ।।

इति । पापिनामनुभाव्यान्नरकानाह - यमः ।

नरको रौरवो रौद्रः कालसूत्रं तदैव च ।
ताप्तकुम्भोमहाज्वाल स्वयंलोकविहङ्गमः ।। ७२ ।।

कौठीरः कृमिभक्ष्यैश्च(लापोद) पिशिताशनः ।
अपाकलितयो वा हि रुधिरौद्रस्तथैव च ।। ७३ ।।

वैतरण्यश्च काकश्च असिपत्रवनं तथा ।
अग्निज्वालो महाघोरस्सन्देशोऽशुचिभोजनः ।। ७४ ।।

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता नरकायतनाहिताः ।
एते दुष्कृतकर्माणः यतन्तीह पृथक् पृथक् ।। ७५ ।।

---

1. वह्नितुण्डैश्च, 2. क्वचिच्छीतेन बाध्यन्ते,
3. मातृकायां पूर्वार्धं नास्ति । पुस्तकसहायेनात्रपूरितम् ।

इति । अनुभव का(ला)वधेश्चोक्तः । अकृतप्रायश्चित्तातिपातकिनः पर्यायेणकल्पं पच्यन्ते । महापातकिनो मन्वन्तरम् । उपपातकिन-श्चतुर्युगमित्यादि दृष्टव्यम् । ततः परं कर्मविशेषेण तत्तद्योनिषु जायन्ते । तामिस्रमन्धतामिश्रयाः एतानां न पुनरावृत्तिः । यथा कौण्डरश्रुतिः-"परद्वेषो गुरुद्वेषश्रुतिद्वेषास्तदवमन्तारंश्चामूर्खसति । ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रवर्तन्ते, नवैते उत्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचित् श्वभ्रं वाव तदित्याहुः" । "अत चैतन्य ब्रह्मद्विषस्ते नासुरा वा यदि तै नैतदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्तीति । स्मर्यते च -

गच्छन्ति पापिनस्सर्वे नरकं नात्र संशयः ।
तत्र भुक्त्वा पतन्त्येव येद्विषन्ति जनार्दनम् ।।

महातमसि मग्नानां न तेषामुद्गतिः क्वचित् ।
इतरेषां तु पापानां पुनः प्राप्तश्च विद्यते ।।

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

इति सर्वत्र नियमः । (पञ्चकेषु न संशयः ।।)

तथा भारते -

"रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा" ।।
कुम्भीपाक इति प्रोक्तो अनित्यो नरकाणि तु ।।

तमिश्रास्त्वन्धतामिश्रौ द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितौ ।
इति सप्तप्रकाराणि बलीयानुत्तरोत्तरः ।।
एतानि क्रमशो गत्वा पच्यन्ते पापकर्मिणः ।। इति ।।

महातमसि न सुखलेशोऽपि (विद्यते) यथा भविष्यत्पर्वणि -

तिर्यक्षुनरके चैव सुखलेशो विधीयते ।
नान्धेतमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चन ।।

इति । तथा पाद्मे -

अतिप्रिये यथाराजा न दुःसहते क्वचित् ।
अत्यप्रिये सुखमपि तथैव पुरुषोत्तमः ।। इति ।।

एवं शास्त्ररिद्धिं यातनाजातं श्रुत्वा श्रुतितोऽवगम्य, स्मृत्वा धर्मशास्त्रेभ्यश्चावगम्य, यद्वा - शास्त्रतः श्रुत्वास्मृत्वा संस्कृत्य नरकप्रवेशभयेनाकुले चित्रोऽहं दुःखितो भवामि । ननु नरकानुभवस्य सावधित्वान्नशोकः कार्य इत्यत्राह - पुनश्चेति ।

पुनश्चगर्भजन्मादि प्रवेशं कर्म निर्मितम् ।
मुहुर्विचिन्त्यसञ्चितं कम्पते जलचन्द्रवत् ।। २४ ।।

अयमर्थः - पूर्वकर्मवशेन लोकान्तरं प्राप्य तत्र कर्मफलं भुक्त्वा, अवसाने पुनरमुल्लोकं प्राप्य गर्भ, जन्म, बाल्य, यौवन, वार्धक्य, मरणादिकमनुभूय तत्राकृतकर्तृवशात् पुनश्चलोकान्तरं गच्छतीति, न कुत्रापि जीवस्य संसरणावधिरिति । एतत्सर्वं मुहुर्विचिन्त्य जलचन्द्रवन्ममहृदयं कम्पते । अयं तु संसार-स्वभावः । तन्मध्यपातिनस्ते किमालम्बनमस्तीति भगवतोक्तम् -

एवं संस्कृति चक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः ।
जीवेदुःखाकुले विष्णोः कृपाकाप्युपजायते ।। इति ।।

प्रमारत्नमालोक्य भगवतः श्रियःपते । तन निर्हेतुक कृपैवमालम्बनं मयि प्रवर्तयेत्याह एवं **मामिति** ।

एवं मां भवचक्रेऽस्मिन् भ्रममाणं सुदुःखितम् ।
कृपया केवलं श्रीमन् रक्ष नाथ कटाक्षतः ।। २५ ।।

भवचक्रेभ्रममाणं सुदुःखितमित्यनेन स्वस्य कृपा विषयत्वमुक्तम् । स्वार्थनिरपेक्ष परदुःखासहिष्णुता हि कृपा । यदि मम धियां नरकेऽपि तवकरुणाकर इति नाम महावृक्ष इतिवत्, संज्ञामात्रमेव स्यात् । किमर्थमेवं मदन्तिकस्ते मया सम्बन्ध इत्यत्राह **नाथेति** । निरुपाधिकस्वामि । खल्वसि ! । एतत् त्वयाप्यन्यथाकर्तुं न शक्यते । स्वपदार्थस्य हानिः स्वामिन एव रक्षतीतिवचनं न साधनानुष्ठानरूपं, अचिद्व्यावृत्तिमात्रमेव स्पष्टयति । फल सदृशरूपत्वाभावात् । श्रीमान् ! पुरुषकारवैधुर्यनिमित्त विळम्भो न विद्यते । श्रीमान् ! आश्रितविषयेऽति वात्सल्यादि गुणपूर्णयाश्रिया दोषोद्घाटनं कृतेऽपि मद्भक्तानिषिद्धं न कुर्वन्ति चैतद्विहितमेव कृतमिति । अत्र "अनालोचित विशेषाशेषलोकशरण्य !" इति । केवलेत्यनेन चेतनागत किञ्चिदारोपाधि नैरपेक्ष्यं द्योत्यते ।

अहमुत्पत्तिवेलायां त्वत्कटाक्षाभिवीक्षितः ।
सत्वोद्रेकेण सम्पन्नस्सद्गत्याकाङ्क्षयान्वितः ।। २६ ।।

अथ भगवत्कटाक्षे जाते सत्वगुणयुक्तस्य मुमुक्षोराचार्यमुपगम्य तदुक्तमार्गेण वर्तमानस्य भगवत्कर्तव्यं न बह्वस्ति । अर्चिरादि मार्गनयनमेकमेवेति तत्प्रतिपादनाय यतते सत्वोद्रेकेणेत्यादिना । देवतान्तर कटाक्षे हि -

पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मरुद्रोऽथवा पुनः ।
रजसातमसाचैव मानसं समभिप्लुतम् ।। इति ।।

राजसतामसाभावयुक्तं त्वं परमसत्वाधिरेकि नारायणकटाक्षे -

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्विकः स तु विज्ञेयः सर्वे मेक्षार्थचिन्तकः ।।

इति । परसात्त्विको मुमुक्षोश्च भवति । गम्यत इति गतिः । सद्गतिर्मोक्षः । तत्राकाङ्क्षायुक्तः । पुनश्च कटाक्ष प्रभावमनुसन्धत्ते बाह्येष्वित्यादिना ।

बाह्येषु विमुखोनित्यं वैदिकोऽभिमुखस्तथा ।
सद्भिस्सहैव निवसन् सत्कथाश्रवणे रतः ।। २७ ।।

तत्र बाह्यशब्देन कुदृष्टयोर्लक्ष्यन्ते । बाह्यास्तु चार्वाक, जैन, कापालादयः । कुदृष्टयस्तु-कपिल हिरण्यगर्भादयः । तत्र विमुखः वैदिकेत्रैविद्यवृद्धपराङ्कुशपरकालनाथमुनियतिवरप्रमुखनिर्मितपरम सात्त्विकेतिहासपुराणस्मृतिसदागमसिद्धेऽर्थेऽभिरतः, नैकदेशेऽप्य-प्रामाण्यं मन्वानो सद्भिर्भगवत्स्वरूपरूपगुणविभूति प्रतिपादनचतुरैः सात्त्विकाग्रेसरैर्भगवद्वैभवश्रुतिः एवमेवैतदिति महाविश्वासयुक्तैर्ज्ञान-भक्तिवैराग्यैकभूमिभिरक्रोधाद्यात्मगुणभूषितैश्च। स्मर्यते च -

"सङ्घस्सर्वात्मनात्याज्यस्सचेत्युक्तं न शक्यते" ।
साधुभिस्सहकर्तव्यस्सन्तस्सङ्घस्य भेषजम् ।।

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।
ते पुनन्त्युक्तकालेन दर्शनादेव साधवः ।।

इत्यादि । सत्कथाश्रवणे रतः - भगवद्वैभवप्रतिपादकशास्त्र-श्रवणैकप्रियः । यथा शाण्डिल्यः -

सम्भूया तु कथां कुर्यात्सच्छास्त्राणि विलोकयन् ।
सत्कर्म सततं कुर्यात्सत्कर्म च वर्जयेत् ।।

सच्छास्त्रं पावनैर्नित्यं शास्त्रार्थस्यापि शिक्षया ।
शास्त्रार्थज्ञापनैर्वापि शिक्ष्येच्छास्त्रमादरात् ।।

न स्मर्तव्यो वैष्णवेन वेदमन्त्रोऽप्यवैष्णवः ।
काव्यालापोऽपि जप्यानो यत्र सङ्कीर्त्यतेऽच्युतः ।।

उक्तं च व्यासेनापि -

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसतः प्रियस्य ।
न भोजनाच्छादन तत्परस्य न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ।।

एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य पञ्चेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।
अध्यात्मविद्यागतमानसस्य मोक्षद्ध्रुवो नित्यमहिंसकस्य ।।

इति । भगवत्कटाक्षादिना मुक्तानामाचार्यप्राप्तिहेतुत्वेन तमाह सदेति ।

सदाचार्योपसत्ता च साभिलाषस्त्वदात्मकम्[1] ।
तत्त्वज्ञाननिधिं सत्त्वनिष्ठं सद्गुण सागरम् ।। २८ ।।

सदाचार्यः वक्ष्यमाणलक्षणः । तस्योपसंवित्ताः **साभिलाषः** । एव मधिकारि स्वरूपमुक्त्वा आचार्यलक्षणं तद्वरणप्रकारञ्चाह **त्वदात्मकमित्यादि** । त्वदात्मस्वरूपं यस्य सः त्वदात्मकः ।

स्मर्यते हि -

आचार्यः सहरिस्साक्षाच्चरस्रूपी न संशयः ।
तस्मात्पुत्रकळत्रादि तमेकं गुरुमाश्रयेत् ।।

इति । श्रुतिश्च देवाचार्यमुपासीत । श्रीशास्त्रे च

साक्षान्नारायणो देवः कृत्वा मर्त्यमयीं तनूम् ।
मग्नानुद्धरते लोकान्कारुण्याच्छास्त्रपाणिना ।। इति ।

गुरुरेव परब्रह्म गुरुरेव परं धनम् ।
गुरुरेव परःकामो गुरुरेव परायणम् ।
गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परागतिः ।।

तत्त्वज्ञाननिधिं - सर्वशास्त्रसारश्रीमदष्टाक्षरसिद्धस्वरूपसाधन पुरुषार्थविषययज्ञादार्थज्ञानैकराशिम् । अनेन भ्रान्तव्यावृत्तिः । अनेन कुलजातस्यापि तत्त्वज्ञानभावेनाचार्यत्वमित्युक्तं स्यात् । यथाचार्यः 'कुलजातापि ज्ञानभक्त्यादि वर्जित' इति । अत एवोक्तं वेदान्ताचार्यैः -

स हिरण्यसुतत्वेन प्रह्लादस्तर्ज्यते किमु ।
किं वा विरोचनस्तस्य पुत्रत्वात्परिगृह्यते ।। इति ।

ततः खलुभिन्नदेशीयानां पराङ्कुशपरकालनाथमुनियामुनमुनियति-वरकूराधिपादीनां गुरुपरम्परायामन्वयः । रामाश्रिताज्ञाननिवारकत्वं ज्ञानिन एव । अत एव गुरुत्वम् -

गुशब्दस्त्वन्धकारस्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः ।
अन्धकारनिरोधत्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ।।

इति । **सत्त्वनिष्ठं** इदं विशेषणं पूर्वस्य हेतुः । रजस्तम-स्सङ्कलितपरसत्त्वगुरुत्वं नैकाश्रयमनेन विप्रलम्भव्यावृत्तिः । **सद्गुणसागरमिति** सदाचार्यप्रकरणोक्तसर्वगुणाकरमित्यर्थः । तथा-

"आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः" ।
मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदामन्त्राश्रयः शुचिः ।।

गुरुभक्तिरसमायुक्तो पुराणज्ञो विशेषतः ।
एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ।।

---

1. तदात्मकम् - PM 729. Adyar Library.
Vol. 155. - TMSSM Library, Thanjavur

तथा‌ह योगयाज्ञवल्क्यः -

गुरवः पञ्चसर्वेषां चतुर्णां श्रुतिबोधिताः ।
माता पिता तथा चार्यो मातुलश्श्वशुरस्तथा ।।

एषा मुख्याः स्त्रियःप्रोक्ता आचार्या पितरौ तथा ।
एषु मुख्यतमश्चैकः आचार्यः परमार्थविद् ।।

तमेवं ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं नित्यकर्मपरायणम् ।
गुरुशुश्रुषयेन्नित्यं तिष्ठाबोध्येन वा गुरुः ।। इति ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं न्यासविंशतौ-

सिद्धं संत्संप्रदाये स्थिरधियमनधं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं
सत्वस्थं सत्यवाचं समयनियतया साधुवृत्या समेतम् ।
डम्भासूयादि मुक्तं जितविषयगणं दीर्घबन्धुं दयालुं
स्कालित्ये शासितारं स्वरहितपरं देशिकं भूष्णुरीप्सेत् ।। इति ।

सताङ्गतिं कारुणिकं तमाचार्यं यथाविधि ।
प्रणिपातनमस्कारप्रियवग्भिश्च तोषयन् ।। २९ ।।

सतां-वैष्णवाग्रेसराणां, **गतिं**-प्रापकं, **कारुणिकं**-निरुपाधिकसर्वविध कृपापरिपूर्णं अनेनोपाधिं विना संसारिणामनर्थमालोच्य भगवदनुभव योग्याः कथनेवं भवेयुः ? इति स्वकृत्यं मन्वानो सदुपदेशादिभिः करोतीत्यर्थं सम्पादयेदित्युक्तं भवति । **तं**-एवङ्गुणविशिष्टं **आचार्यं यथाविधि**-उक्तप्रकारेण **प्रणिपातः**-प्रणामः नमस्कारः - स्वगोत्राद्युच्चारण पूर्वकं गुरुपादग्रहणम् । अत एव हि प्रणिपत्याभिधाध्यानेति द्वयमपि मैत्रायणीयचरिते प्रणामभेद-

लक्षणं च विष्णुधर्मोक्तं --

"उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा श्रवणेन च ।
द्वाभ्यां कराभ्यां बाहूभ्यां प्रणामाष्टाङ्ग उच्यते" ।।

इति । तथा भागवते -

कूर्मवच्छतुरः पादान्भूगतं पञ्चमं शिरः ।
मनोबुध्यभिमानेन प्रणामाष्टाङ्ग उच्यते ।।

दण्डप्रणामलक्षणम् -

दण्डवच्छयनं भूमावङ्गुलिस्संप्रसार्य च ।
ख्यातो दण्डप्रणामोऽयं दशचान्द्रयणात्परम् ।।

इति । तथा विष्णुसंहितायां च केनचिद्विशेषाः उक्ताः ।

तदेवं मनसा ध्यात्वा मूर्ध्नित्वञ्जलिं न्यसेत् ।
मस्तिष्क इति विज्ञेयो हृदयाञ्जलि संयुतम् ।।

संन्यसेत्तत्प्रणामस्तु सम्पुटस्समुदाहृतः ।
साञ्जलिर्नतकायस्यात्तत्प्रह्व इति गीयते ।।

प्रणिपत्यस्य बध्वो न स्वस्ति बन्धनमेव वा ।
पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां ललाटेनावनिं स्पृशेत् ।

पञ्चाङ्ग इति विज्ञेयः पञ्चाङ्गैः करणादयः ।
अञ्जलिं सम्प्रसार्येव सम्यग्ध्यानपरायणः ।।
भूम्यां च दण्डवच्छेत्स्यात् प्रणामो दण्ड उच्यते ।।

इति । **प्रियवाग्भिः, चकारेण** - द्रविणप्रदानादिः । एवं विधास्यैव शिष्यत्वम् -

शरीरं वस्तु विज्ञानं घनःकर्मगुणानिमान् ।
गुर्वर्थं धारयेद्यस्तु स शिष्यानेतरस्मृतः ।।

इति वचनात् । शक्त्यनुसारेण प्रतिपादनविधिरप्यस्ति । ब्रह्मविद्याप्रदानस्य देवैरपि न शक्यते प्रतिपादनमथवा प्रदानं शक्तितो आदरादिति । विद्यान्तरस्य प्रतिपादनभावेन ब्रह्मविद्यायाः तन्नास्ति । यद्यस्ति, ईश्वरद्वित्वमपि स्यात् । अत एव ब्रह्मादिभिस्सर्वैरपि कर्तुं न शक्यतेत्युच्यते । तर्हि किं कर्तव्यं इति चेत्, शक्तितो दद्यात् । वित्तशाठ्यं न कार्यं प्रत्युपकारत्वेन देयम्। सन्तु प्रीतिपूर्वकं, न किञ्चित्कुर्वतः शेषत्वमिति मत्वा स्वरूपप्राप्तमिति ध्येयम् ।

तत्प्रसादवशेननैव तदङ्गीकारलाभवान् ।
तदुक्तं तत्त्वयाथात्म्य ज्ञानामृतसुसम्भृतः ।। ३० ।।

"तत्प्रसादवशेननैव तदङ्गीकार लाभवान्" - आचार्य प्रसादेनैव तदङ्गीकार रूप महाधनलाभः । न ह्यतिभयगुणलेशोऽस्ति। तथोक्तं -

आचार्यस्य प्रसादेन मम सर्वमभीप्सितम् ।
प्राप्नुयामीति विश्वासी यस्यास्ति स सुखी भवेत् ।। इति ।

अनेनप्रतिपादनेन शिष्यलक्षणमुक्तं ज्ञेयम् ।
परिशुद्धगुणोहितं विशुद्धाचारतत्परम् ।।

विरतं च महापापात्पितृदारादि पालकम् ।
शान्तं दान्तं ऋजुं सौम्यं प्रणतं भगवत्परम् ।।

प्रियवाक्यं महाबुद्धिं सत्वं (सत्)कुलपाणिकम् ।
संवत्सरं तदर्धं वा मासत्रयमथापि वा ।।

परिक्ष्यविविधोपायैः कृपया निःस्पृहो वदेत् ।

इत्यादिकं बह्वत्र द्रष्टव्यम् ।

न्यासविंशतौ च -

सद्बुद्धिस्साधुसेवी समुचितचरितस्तत्त्वबोधाभिलाषी
श्रुश्रूषस्त्यक्तमानः प्रणिपतनपरः प्रश्नकालप्रतीक्षः ।
शान्तोदान्तोऽनसूयुश्चरणमुपगतश्शास्त्रविश्वासशाली-
शिष्यःप्राप्तःपरीक्षां कृतविदभिमतस्तत्त्वतश्शिक्षणीयः ।। इति।

तथान्यत्र ऐहिकामुष्मिकं सर्वं ममाष्टाक्षरादौ गुरुराह ।

इत्येवं येनमन्यन्तैर्वक्तव्यास्तेमनीषिभिः ।

सदाचार्यस्सदाशिष्यः हितमाकाङ्क्ष्येन्मुदा ।
गुरोःप्रियं तु तत्कुर्यात्सच्छिष्यस्तु विवेकतः ।।

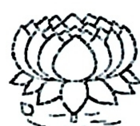
शिष्यस्य गुरुश्रुश्रूषा परमो धर्म ईरितः ।
गुरोर्वर्षरसदाध्यायेत्तध्यानं ब्रह्मगोचरः ।।

उपकुर्वन्नपि प्राज्ञो मुक्तपाणिमुपेयिवान् ।
रिक्तपाणिस्तुनोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम् ।। इति स्मर्यते ।

श्रोत्रियं श्रुतवेदान्तं हि रुचिभेदादब्रह्मनिष्ठा नोपगन्तव्यः । येनेति निर्देशो विज्ञानाभिप्रायः । शमो-बाह्येन्द्रियनियमनरूपः । प्रशान्त्येत्यन्तःकरण नियमनस्योक्ततया पारिशेष्यात् । एतेन श्रवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम् । न तु वासनोपयुक्तात्यन्तेन्द्रिय-जयादिः। तस्मै सविद्वान्प्रोवाचेत्यन्वयः ।

एवं गुरुपरम्परानुसन्धानं जीवात्मास्वरूपशोधनं तस्याविद्यातिरोधाने ततः प्रवृत्तिकार्यपरम्परात्ततोभगवत्कटाक्षलाभो तस्योत्तरोत्तराभिवृद्धिं तेनैव सदाचार्योपसत्तल्लक्षणं, तत्र वृत्तिप्रकारं तत्प्रसादेन रहस्यार्थ लाभञ्च प्रकाशमानः (परिच्छेदसनुं समापयति)

।। इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमन्नारायणमुनेः कृतिषु अध्यात्मचिन्ताव्याख्याने अध्यात्मचिन्तामणौ प्रथमपरिच्छेदः ।।

।। अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।।

अर्थं रहस्यत्रितयगोचरं लब्धवानहम् ।
केवलं कृपया मां तु नयतस्तो प्रसादतः ।। ३१ ।।

अथ रहस्यत्रयार्थं वक्तुमुपक्रम्यते अर्थमिति । तत्र प्रथमरहस्यं श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रः सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्ध नव्यार्थप्रतिपादको सकलफलप्रदश्च । "ओं नमो नारायणायेति" - मन्त्रोपासकः, सर्वफलानवाप्नोति, नारायणसायुज्यं गच्छति इति । अथ स्मृत्यादिषु बहुशः प्रतिपाद्यते -

ऋचोयजूँषिसमामानि तथैवाथर्वणानि च ।
सर्वमष्टाक्षरान्तस्थं यच्चान्यदपि वाङ्मयम् ।।

सर्वार्थावेदगर्भस्था वेदाश्चाष्टाक्षरस्थिताः ।
अष्टाक्षरस्तु प्रणवे अकारे प्रणवोस्थितः ।।

इहालौकिकमैश्वर्यं स्वर्गाद्यं पारलौकिकम् ।
कैवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति ।।

स्वरूपं साधनं प्राप्य ददाति हि समञ्जसम् ।
सकदुच्चारणे नृणां चतुर्वर्गफलप्रदम् ।।

महापापञ्चातिपापं पापञ्चैवोपपातकम् ।
जपादस्य मुनेराशु प्रणश्यन्ति न संशयः ।।

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
सकृदष्टाक्षरं जप्त्वा लभते नात्र संशयः ।।

इत्यादिकं बहुद्रष्टव्यम् । अन्यवैभवपरं तथा ऋष्यादिकं च -

"अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणस्मृतः" ।
छन्दश्च देवीगायत्री परमात्मा च देवता ।।

इति । तत्र वक्तव्यांशविशेषस्तु अस्मात्कृतेमन्त्रादिह सप्तमोऽध्याये द्रष्टव्यः । अत्रार्थप्रधानत्वात्तत्र चिन्ता प्रवर्तते, "अनान्ता-भगवन्मन्त्राः" इति श्रुतेः । आनन्त्यं च भगवदवतारानन्त्येन । ते च व्यापकाव्यापकभेदेन द्विविधाः । तत्राव्यापकेभ्यो व्यापकः श्रेष्ठः, पूर्णार्थवाचित्वात् । ते च जितन्ता प्रणवेऽष्टाक्षरद्वादशवर्ण, षड्वर्णरूपाः । यथा हयग्रीवसंहिता "पञ्चैते व्यापकामन्त्रा पञ्चै ते च प्रतिष्ठता" इति । नारायणगायत्र्यां त्रयाणामुपादानात्त्रयो व्यापका इति च वर्णयन्ति । तेभ्यो हि गरीयान्, श्रीमदष्टाक्षरमनुः गायत्र्या प्रथमोपात्तत्वात् द्वादश वर्णजीवप्रभावसिद्धत्वात् प्रतिपादनाच्च । पराङ्कुशपरकालादिभिरत्यादरेण सर्वत्र स्वप्रबन्धेषु प्रतिपादनात् पदत्रयात्मकश्चायम् । "ओमित्येकाक्षरं", "नम इति द्वे अक्षरे", "नारायणायेति पञ्चाक्षराणि" इति । अत्राक्षरसंख्यापदभेदो त्रायते । तत्र प्रणवोऽक्षार त्रयात्मकः । अकारोकारमकारभेदात् । तत्र अकारस्यार्थचतुष्टयमाह - **कारणमित्यादिना ।**

कारणं रक्षकं श्रीशं शेषिणं त्वं विचिन्तयन् ।
त्वदर्थमितरेषां च शेषिणां विनिवर्तनात् ।। ३२ ।।

"अकारो वै सर्वा वाक्" इत्यादिप्रमाणैस्सर्ववाचक कारणावस्थानं च । "एको ह वै नारायण आसीत्, न ब्रह्म, नेशानो, मे ध्यावापृथिवी नक्षत्राणि" इति । तथा भारते च -

पुरा तु प्रळये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोकचराचरे ।।

आभूतसंप्लवे प्राप्ते प्रळीने प्रकृतौ महान् ।
एकस्थिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणः परः ।।

इति । अयमेव सर्वोत्पादकः ।

तथा च श्रुतिः - अथ पुनरेव नारायणः, सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत, तस्य ध्यानादस्य ललाटस्त्वधोपतत् । ता यमा आपः, तासु तेजो हिरण्मयमण्डमभवत् । तत्र ब्रह्मचतुर्मुखो जायते । अथ पुनरेव नारायणः, सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत, तस्य ध्यानानन्दस्य ललाटे त्र्यक्षशूलपाणिः पुरुषो जायते, बिभ्रच्छ्रियं सत्यं ब्रह्मचर्यं तपांसि च वैराग्यं चेति । तथा ब्रह्माण्डे-

"रात्रिक्षये पुनः प्राप्तिः तस्याह्यमित तेजसः" ।
प्रसादौ प्रादुरभूत्पद्मं पद्मनिभेक्षणः ।।

ततः ब्रह्म समभवत्तस्यैवं संप्रसादजः ।
अह्नक्षये ललाटश्च ततो देवः स वै द्विज ।।।

क्रोधाविष्टः ससंजज्ञं रुद्रः संहारकारकः ।

इति । सर्वेषां भगवत एवोत्पत्तिप्रळयश्रवणात्, स एव कारणमिति निश्चीयते । ननु -

यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्समहेश्वरः ।।

इति । प्रणवप्रकृतिरूपस्य अकारस्य वाच्यतया प्रधानस्य परमेश्वरस्य प्रतिपादनादकारोभगवद्वाचक इति चेत्, नः महेश्वर-शब्दस्य महाञ्चासौ ईश्वरस्येति भगवत्परत्वात् । अकारो विष्णुवाचकः 'अ' इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानमभिदधता किं नाम मङ्गलं न कृतं ? इत्यादिषु भगवद्वाचकत्वनिर्णयाच्च ।

श्रितायाञ्च सर्वलोकमहेश्वरमिति प्राह साधारणश्च शिववाचक शब्दा बहूशो दृश्यन्ते । तथा सौवर्णोपनिषदि सान्तकरस्सरुद्रः प्राणभृत्सप्राणनाशकः स यशो हरिः । यद्यनन्तोऽयं विष्णुर्यः इति उपबृंहितं चैतत् । ब्रह्माण्डे -

रुजं द्रावभृते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः ।
ईशनादेव ईशानो महादेवो महत्त्वतः ।।

विशन्ति येनवानाकं मुक्तास्संसारसागरात् ।
फलाधौरेयता विष्णुः पिनाकीति च विश्रुतः ।।

शिवस्सुखात्मकास्ते वैस्सर्वसंरोधनाद्धरिः ।
कृत्यार्थमिदं देहं यतोवस्तेप्रवर्तयन् ।।

कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चिश्च विवेचनात् ।
ब्रह्मणा ब्रह्मनामासौ एश्वर्यादिन्द्र उच्यते ।।

एवं नानाविधैश्शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः ।
वेदेषु च पुराणेषु गीयते स पुरुषोत्तमः ।। इति ।

नचैवम्, नारायणादि शब्दानामन्यत्र प्रयोगः ।

यथा वामने - न तु -

नारायणादि शब्दानां नाम्नामन्यत्र संभवः ।
अन्यनामाङ्कितो विष्णुरेक एव त्रिविक्रमः ।। इति ।

अत्र वक्तव्यशेषास्तु पुरुषार्थसुधानिध्यादिषु द्रष्टव्यम् । "अवरक्षणे" इत्यस्माद्धातोः जातोऽयम(व?)कारो(र?) निरुपपदत्वात्सर्वरक्षकं परमात्मानमाह ।

रक्षकः सर्वलोकानां त्वमेव पुरुषोत्तम ! ।
नहि पालनसामर्थ्यं भूते सर्वेश्वरं हरिम् ।।

इत्यादिषु **सर्वरक्षकत्वं** सिद्धम् । **रक्षा च** - सर्वदेश, सर्वकाल, सर्वावस्थासु, सर्वप्रकारेण क्रियमाणा विवक्षिता । **श्रीशं** - श्रियःपतेरेव रक्षकत्वात्तत्संबन्धोऽत्रानुसन्धीयते ।
यथा -

"लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्याकारुण्यरूपया ।
रक्षकस्सर्वसिद्धान्ते (वेदान्तेऽ)पिच गीयते ।।

इति । न चैतावता श्रियाप्युपायत्वं मामेकं तमेवेत्यादि विरोधात् । किन्तु पुरुषकारभूत रक्षणमुपोद्बलयति । किञ्च - शेषत्व प्रतिसंबन्धित्वाच्च तत्संबन्धानुसन्धानमुचितमेव । अस्मिन् नकारेम्लुप्तचतुर्थीतादर्थ्यमुच्यते इति । तत्प्रतिबन्धिनश्शेषत्वं चात्रसिद्धम् । सचात्रकथं चतुर्थीति वाच्यम् । मन्त्रशेषनारायण-रूपानुष्ठेयार्थप्रकाशनस्य अवश्यं भावाच्च उक्तावगतिः । एवं रीत्या चतुर्विधं चिन्तयन्, उकारोपधारणवाचकः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत् सूर्यस्तप्रयोगादनेन देवतान्तरमातापित्रादि शेषत्वं निषिध्यते । न च 'मातृदेवो भवेत्यादि' विरोधः । औपादिक शेषत्व निबन्धनत्वात्तादृश वचनानाम् । अत एव स्मर्यते -

देवर्षिभूतात्मनृणां पितृणां
न किङ्करो नायमृणे च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं
नारायणं लोकगुरुं प्रपन्नः ।। इति ।।

केचित्-उकारेणोच्यतेलक्ष्मी इति उकारस्य लक्ष्मीवाचकत्वमाहुः । तदास्य शेषत्वनिवृत्तिररर्थाद्भवति । अन्यशेषत्वस्यातदहितकर-त्वेनावश्यं परिहरणीयत्वादाक्षेपप्राप्ते, आभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वाच्च पूर्वपक्ष एव ज्यायान् ।

अनन्यार्हं स्वतोनित्यं प्रकृत्यात्मविलक्षणम् ।
पञ्चविंशश्चिदानन्द स्वरूपगुणसंयुतम् ।। ३३ ।।

तदाह - **त्वदर्थमितरेषां च शेषिणां विनिवर्तनात् स्वतोनन्यार्हमिति** । मकारार्थमाह - नित्यं - प्रकृत्येत्यादिना । सा पञ्चविंशं-ककारादि मकारान्तः, चतुर्विंशतितत्वानि **गुणम्** । यद्वा-मकारेण जीवप्रतिपादनादत्रापि मकारपञ्चविंशकं जीवमाहुः । तथा च श्रुतिः "पञ्चविंशक आत्मा" भवति । **चिदानन्दस्वरूपं** ज्ञानानन्दगुणकं चेत्यर्थः ।

अहमर्थमणुं नित्यमात्मवर्गं निरूप्य च ।
तं च स्वानर्हतासिद्धेरहन्ता ममतोज्झितम् ।। ३४ ।।

अहमर्थ - अहंबुद्धिर्बोध्यं, **अणुं**-अणुपरिमाणं, **नित्यं**-सर्वदा विद्यमानं, तत्र यथोचितं "मार्जने", "मनःपरिमाणे", "मनु अनु अवबोधने" इत्यादिकमनुसन्धेयम् । **आत्मवर्गामित्यनेन** नात्रोक्त-मेकवचनं जात्यभिप्रायेणेत्यवगम्यते । जीव बहुत्वं च बहुप्रमाण-सिद्धम् । अनेन सर्वेऽप्यात्मनो भगवतः शेषभूता इत्युक्तं स्यात् । इदं च भगवद्दास्यं स्वाभाविकं -

दासभूताःस्वतस्सर्वेह्यात्मनः परमात्मनः ।
अतोऽहमपि ते दासः इति मत्वा नमाम्यहम् ।। इति ।

मन्त्रराजपदस्तोत्रे महादेवेन प्रतिपादितत्वात्तथाविधि वैष्णवलक्षणं उक्तवान् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रविशुद्धाङ्गाः प्रणमन्तश्च सर्वदा ।
पद्माक्षमालास्सततं दधाना सितवाससः ।।

अङ्किता चैव चक्रेण देवदेवस्य चक्रिणः ।
वेदाभ्यासरता नित्यं नित्यकर्मपरायणाः ।।

दासा वयमिति ब्रह्ममानिनो लोकवर्जिता ।

इति । तथा श्रीवामनीये -

ये नमस्यन्ति सततं नारायणमनामयम् ।
तेषां दासस्य दासोऽहं पुनर्जन्मनि जन्मनि ।। इति ।

जन्मान्तर सहस्रेषु यस्यास्याद्बुद्धिरीदृशी ।
दासोऽहं विष्णुभक्तानां इति सर्वार्थसाधकः ।।

इति ननु शेषभूतं जीवं निरूपयित्वा पश्चाच्छेषत्वं वक्तव्यम् । किमत्र व्यत्यास इति चेत्, उच्यते । ज्ञानादिभ्यो विशेषत्वस्यैव अन्तरङ्ग(मि)ति निरूपकत्वात् स्वरूप निरूपकधर्मप्रतिपादन ध्वारा धर्मनिरूपणोपपत्तेः। शेषत्वाभावे आत्मनोऽनुपादेयत्वाच्चेति । यथोक्तं यामुनाचार्यैः -

"न देहं न प्राणान्नच सुखमशेषाभिलषितुं
न चात्मानं नान्यत्किमपि तवशेषत्वविभवात् ।
बहिर्भूतं नाथ क्षणमपि सहे यातुशतधा
विनाशं तत्सत्यं मधुमथनविज्ञापनमिदम् ।।

अथ नमःशब्दार्थमाह - **तञ्चेति नमः** । नमे(त्यने)न ममाहं शेषभूतः कश्चनार्थोऽस्ति (इति) सिद्धार्थ उच्यते । अस्य शेषत्वस्य पूर्वं विवृतत्वात् स्वस्याप्यन्यत्वाविशेषादत्र पारतन्त्र्यमेव निरूप्यत इत्यभिप्रायेणाह - **स्वरक्षणेऽप्यस्वातन्त्र्यमिति** । तञ्चेत्यनेन पूर्वसिद्धान्वयेनानुपादौ पातयिष्यति । यद्वा तस्य

शेषत्वेनिषिद्धेऽपि स्वशेषत्वं स्वस्यनिषिद्धं इति भ्रान्तिः । भ्रान्तिवारणाय एवं वादः स्वातन्त्र्य निवृत्या फलितमाह **त्वदिति** । भगवदेकरक्ष्यत्वेन स एव सिद्धोपाय इति अनन्यशरणत्वं सिद्धमित्यभिप्रायेणाह **विज्ञायेति** । यद्वा शरणागति वाचकोऽयं नमः शब्दः । "गच्छत्वमेनं शरणं शरणं पुरुषर्षभ" इत्युद्धिष्टे "द्रौपत्या साहितास्सर्वे नमश्चक्रं जनार्दनं" इति प्रतिविधान दर्शनात् । यद्वा "वन्दनाकारमुद्दिष्टा मन्त्रप्रधानमुदीर्यते" इत्यादिवचनानुसरेण नमःशब्दो भगवन्तं सिद्धोपायमाह इदञ्चार्थद्वयमत्र नमःशब्दार्थ विवरणेऽनुसन्धेयम् । अथ नारायणपदार्थमाह **नित्येति** ।

नित्यनिस्सीमनिस्संख्यविभूतीनामुपाश्रयम् ।
तदन्तर्यामिणं देवं नाथं नारायणं प्रति ।। ३६ ।।

"नारायणमयनं यस्य नारायणः" । "नारा अयनं यस्य स नारायण" इति समासद्वय सिद्धार्थमाह-क्रमेण नित्येत्यादिपदेन । नारशब्दार्थं तद्बहुत्वञ्चोच्यते । नार शब्देन क्षयरहितवस्तु प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रायेण नित्यविशेषणमुक्तम् । ज्ञानानन्दामल-त्वादयःज्ञानादिगुणाः दिव्यविग्रह दिव्यायुधभूषणानि लक्ष्म्यादि स्वमहिष्यः, छत्रचामरादि परिच्छेदाः, नित्यमुक्तानन्तादयः, परमपदप्रकृतपुरुषकालविभूतित्वेनोच्यते । तदन्तर्यामिणमिति बहुव्रीह्यर्थः । एतद्बृहद्धारीतेनानुसंहितं -

---

1. अस्यां मातृकायां 36 to 39 संख्याङ्किता श्लोकाः न सन्ति । अतः मातृकान्तरणात्र संयोजितं भवति ।

Ref. (Kannada Script) Mss. PM. 729 - Adyar Library, Madras
Xerox Vol. No. 155 - TMSSM Library.

क्षयेरकाररसंप्रोक्तो न कारस्तन्निरोधकः ।
तस्मात्तु नरयत्यत्र नित्यत्वेनोच्चे नरः ।।

नारा इति समाहृत्य बाहुल्यत्वाज्जनस्य च ।
तेऽपान्त्त्वयनं वासस्तेन नारायणस्मृतः ।।

मातापिता सखाभ्राता निवासश्च सुहृद् गतिः ।
योऽसौ श्रियः श्रीपरमस्तेन नारायणस्मृतः ।। इति ।

अनेनसमासद्वयेवनान्तर्यामित्वमुपायत्वमुपेयित्वं च सिद्धम् । चतुर्थ्यर्थमाह - नित्यमिति ।

नित्यं सर्वत्र निखिलावस्थं निरवशेषतः ।
प्रीतिकारिता कैङ्कर्यनिरतश्चिन्तयाम्यहम् ।। ३७ ।।

नित्यं-सर्वदाक्रियमाणस्य **कैङ्कर्यस्य**-कालान्तरेऽपि विच्छेदाभावो द्योत्यते । **सर्वत्रेत्यनेन** - देश परिच्छेदराहित्यं, **निखिलावस्थां**-येन येन धप्तुर्गच्छति तेन तेन सह गच्छतीति न्यायेन अवतारदशास्वपि **निरवशेषतः** - निवासशय्यासन पादुकांशुकोपधानादि सर्वविध कैङ्कर्यं च विवक्षितम् । तत्र स्वकर्तृत्वराहित्य विवक्षया प्रहर्षयिष्यामि इति न्यायेन भगवन्मुख विकासफलत्वमभिप्रेत्य **प्रीतिकारिता** इत्युक्तम् । इदञ्च मन्त्रार्थानुसन्धानं सर्वार्थसाधारणमिति स्वानुसन्धानप्रकारं एतन्मन्त्रस्य वाक्यार्थमाह इत्थमित्यादिना ।

इत्थं चेतनसामान्यरूपान्तर्भावतः स्वतः ।
स्वात्मनोऽप्यनुसन्धानं तथैव विदधाम्यहम् ।। ३८ ।।

अकारार्थार्थभूतोऽहं अनन्यार्होचितः परः ।
स्वार्थता रहितो नित्यमनन्यशरणस्तथा ।। ३९ ।।

नारायणाय नाथाय किङ्करस्याशिरन्तरम् ।
इति मन्त्रं स्वयाथात्म्य परमेवानुसन्धते ।। ४० ।।

केचित् पदत्रयं वाक्यत्रयं च कृत्वा स्वरूपसाधन पुरुषार्थरूपमाहूः।

आचार्यश्चाहुः -

अकारार्थयैव स्वमहामन्दमत्यां न निवहो-
नराणां नित्यानामयनमितिनारायणपदम् ।
यमाहोऽस्मै कालं सकलमथ सर्वत्र सकला
स्ववस्था स्वाविस्युर्मम सहजकैङ्कर्य विधयः ।। इति ।

[मूलमन्त्रप्रकरणं समाप्तभ्]

एवं मूलमन्त्रार्थमनुसन्धाय द्वितीय रहस्यार्थ वक्तुं भूमिकामाह एवं प्रकाशितेति ।

एवं प्रकाशितस्स्वात्स याथात्मस्वोचितामहम् ।
वृत्तिं प्रपत्तिं निश्चित्य विदधामि द्वयेन ताम् ।। ४१

इदञ्च द्वयं श्रुतिस्मृतीतिहासश्रीपाञ्चरात्रादिषु सारतया प्रतिपादितं पराङ्कुशनाथमुनियामुनयतिवरादीनामत्यन्ताभिमतं च । अनन्यार्ह-शेषभूतात्यन्तरस्वरूपानुरूपं परमसाध्यसाधनप्रतिपादकत्वात् द्वयमिति नाम्ना प्रसिद्धं मन्त्ररत्नं च । श्रीमदष्टाक्षरमन्त्र स्वस्वरूपप्रकाशने जातेतदनुगुणवृत्तिं शरणागतिं निश्चित्य तां शरणागतिमन्त्रेण द्वयेनविदधामि । अनेन प्रपत्ति प्रकाशक-मन्त्रान्तर सद्भावेऽपि अनेनैव सा कर्तव्येति गम्यते ।

उक्तं हि -

नहि द्वयेन सदृशं वेदे लोके च दृश्यते ।
तस्मात्तेनैव शरणं प्रपद्येत रमापतिम् ।। इति ।

इदञ्च वाक्यद्वयात्मकम् । तत्र पूर्ववाक्यं पदत्रयात्मकम्, तथोत्तर वाक्यं च तत्र प्रथमपदेन पुरुषकारभूतया श्रिया नित्ययोगाश्रयणीयस्य भगवतो गुणविग्रहयोगश्चोच्यते । तत्र श्रीशब्दार्थमाह - त्वामित्यादिना ।

त्वां श्रितां निखिलैस्सेव्यां श्रियं घटकभावतः ।
समाश्रित्य तथानित्यं युक्तं वात्सल्यसागरम् ।। ४२ ।।

त्वांश्रितामिति श्रयत इति व्युत्पत्तिसिद्धोऽर्थः उक्तः । निखिलैस्सेव्यामिति-श्रीयते इति श्रीरित्यर्थः । घटकभावतः समाश्रित्येत्यनेन-श्रियः पुरुषकारत्वमेव नोपायत्वेनान्वय इति गम्यते । अस्याः पुरुषकारत्वेऽपि उभयसंबन्धो विद्यते । चेतनैस्सहमातृत्वसम्बन्धं, ईश्वरेण महिषित्वसंबन्धश्चेति ।

यथोक्तम् - अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी "त्वं माता सर्वलोकानां देवदेवो हरिः पिता" इति । यद्वा श्रृणोति, श्रावयन्तीति वा श्रुतिः । अयमर्थः भगवन्तमाश्रयितुमुद्युक्त चेतनस्थापराधपरम्परामीश्वरस्य स्वातन्त्र्यं च स्मृत्यादिभिस्तत्परिहाराय श्रियः कारुण्यादि कल्याणगुणयोगं च तत्सम्बन्ध विशेषञ्चालोच्यते । स्वामिन् ! अशरण्यशरण्यस्तव पादारविन्दयुगलं विना ममगतिर्नास्तीति विज्ञापयति । तद्विज्ञापनं श्रृणोति तथैव । भगवन्तं श्रावयति - भगवन् ! सर्वज्ञ ! अपारकारुण्यैक जलनिधे ! किमेतत्त्वया चिन्तितं निर्दोषः क इत्याद्युचितालापादि

दिव्यचेष्टितैर्भगवन्तं सम्मुखीकृत्य एनमात्मानं कृतार्थयतीति । तथोक्तमाचार्यैः -

पितेवत्वत्पेयान्जननि परिपूर्णोऽसि जनने
हितरस्तोतोवृत्या भवति च कदाचित्कलुषधीः ।

किमेतन्निर्दोषक इहजगतित्वमुचितै
रुपायैर्विस्मार्य स्वजनयसि माता तदसि नः ।।

इति चेतनस्योभयत्र संबन्धे समानेऽपि मातृत्वप्रयुक्त वात्सल्याति-रेकिण्यैवचालिङ्गित कण्ठेन भगवद्वैभवतयापरिमितापराध दश-कण्ठहितप्रवृत्ततया आर्द्रापराधरक्षसि जनाभिधानाद्योजयामास । ज्ञानशक्त्यादि प्रसिद्धगुणवत्तया च भगवत्समाश्रयणे पुरुषकारत्वेना वश्यं समाश्रयणीय । **नित्ययुक्तमित्यनेन** मदुबर्थो उक्तः । अनेन-नित्ययोगेन भगवत्समाश्रयणस्य पुरुषकारभावयाप्रयुक्त विरतिनिवार्यते । रुचिसद्भावेकालनियमो नास्तीति तात्पर्यम् । अथ नारायण पदार्थमाह वात्सल्यसागरमित्यादिना । यद्यपि उभयविभूतिमत्वं तदर्थं तथाप्यत्र समाश्रयप्रकरणत्वात्तदुपयुक्तमु-पादानं वात्सल्यं दोषभोग्यत्वं, दोषादर्शनत्वं वा यदाहुः श्रीवत्साङ्कमिश्राः

"यतो दोषं भक्तिष्विह वरद नैवाकलय" इति ।

यथा धेनुर्वत्सदौत्ये दोषमनाकलय्य क्षीरेणोपलाशयति तथैव ईश्वरः दोषो यद्यपि स्यात्सतामेतदर्हितमिति । "अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम" इति प्रक्रियया च रक्षतीतिभावः ।

स्वामिनं शीलजलधिं सुलभं सुगमं तथा ।
सर्वज्ञं शक्तिसम्पन्नावाप्तकामाञ्च शेषिणम् ।। ४३ ।।

स्वामित्वं नाम चेतनस्य वैमुख्येति । अपरित्याग पुरस्सर-रक्षण निदानं सम्बन्धविशेषः । एतद्वैभवाद्धि अद्वेषमारभ्य कैङ्कर्य-पर्यन्त स्वभावजनकत्वम् । **शीलं नाम** महते मन्त्रैस्सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । अजेन भगवतो महत्त्वमालोच्याल्पस्याश्रयणविरति-र्व्यावर्त्यते । **सौलभ्यं नाम** प्रकृत चक्षुरगोचरस्य स्वस्य समाश्रयणीयत्वाय सकलजनमनोनयनविषयाकारः । अत एव सुगमत्वम् । सौलभ्यपराकाष्ठा च अर्चावतारसौलभ्यं परत्वकोटौ निक्षिपति । तत्तु आज्ञानस्यैव । इदं तु त्वं मे मास्त्विति वादिनमप्यङ्गीकुर्वन् रूपं सर्वकालवस्थितं च । इदञ्चोपयुक्तं गुणजातं तदाश्रितकार्यकरगुणजातमाह **सर्वज्ञमिति**। त्रिकालवस्तु साक्षात्कारित्वं सर्वज्ञत्वम् । अघटितघटनासामर्थ्यं **शक्तिः** । **आप्तकाममिति** पूर्तिरुच्यते । शेषकालातिशयाधारत्वं **शेषित्वम्** ।

कारणं करुणापूर्णमशेष फलदायिनम् ।

त्वां विनिश्चित्य कल्याणनित्यमङ्गलरूपिणम् ।। ४४

कारणं-सकलजगदुद्भवस्थितिप्रलयहेतुभूतं, करुणापूर्णत्वं निर्हेतुकसहजहार्दकृपापरिपूर्णत्वम् । पूर्णमित्यनेन पूर्वोक्तगुणानां एकदेशावस्थितत्त्वम् । कृपातत्वकल्पितं भगवद्रूपमितिवत् द्योत्यते। **अशेषफलानि**-धर्मार्थकाममोक्षाः, तान् प्रददाति । अनेन प्रपत्ते-र्मोक्षैकनियतत्वं नास्ति । तत्तदभिसन्ध्यानुगुण्यंन सर्वफल-प्रदत्वमेवेति ज्ञायते । उत्तरत्र चरणप्रयोगादत्र दिव्यमङ्गलविग्रह योगोऽप्यनुसन्धेयमित्याह **त्वामिति** ।

चरणौ तव सर्वात्मसाधारणशुभाश्रयौ ।

अनिष्टविनिवृत्यर्थमिष्टप्राप्त्यर्थमेव च ।। ४५ ।।

उपायाभावाच्चरणं प्रपद्येऽध्यवसायवान् ।

इयं प्रपत्तिर्विश्वासपूर्वक प्रार्थना मतिः ।। ४६ ।।

विनिश्चित्य तवचरणौ ईदृशां सर्वेषामात्मनां साधारण्येन शुभाश्रयभूते भगवदनन्यार्हशेषत्वज्ञानवदुचितविषयरुचिजनकौ प्राप्यौ शरदम्भोजसदृशौ च। अथ शरणशब्दार्थमाह **अनिष्टेति** । **उपाय**वाचकः शरणशब्दः । उपाययोग्याहारक्षेत्रशब्दः शरणमित्ययं वर्तते । सांप्रतञ्चैष उपायार्थैकवाचक इति वचनात् । अर्थादुपायान्तर व्यावृत्तिश्च । अथ चरणपदोपादानां कुर्वन् तदर्थञ्चाह **प्रपद्येऽव्यवसायवानिति**। "पद् लृगतौ" इत्यस्माद्धातोः निष्पन्नोऽयं शब्दः, गत्यर्थ बुध्यर्थाविति बुद्धिविशेषवाचकः इत्यर्थः । यथोक्तम् -

> अनन्यसाध्वी स्वाभीष्टो महाविश्वासपूर्वकम् ।
> तदेकोपायतायाञ्च प्रपत्तिः शरणागतिः ।। इति केचित्

आचार्याः -

> आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।
> रक्षिष्यतीति विश्वासः गोप्तृत्व वरणं तथा ।।
> आत्मनिक्षेपकार्पण्यं षड्विधाः शरणागतिः ।

इत्यादि वचनजातमालोच्य आत्मनिक्षेपस्यैवाङ्गिकत्वं इतरेषाञ्चाङ्गत्वं वर्णयन्ति । एतत्सर्वमस्मत्कृतेतन्त्रसारेरहस्यादीपे च सोपपत्तिकमनुसन्धेयम् । तत्र वर्तमाननिर्देशः कालक्षेपार्थं भोगार्थं ईश्वरप्रीत्यर्थं यावच्छरीरपातमनुसन्धेयमिति द्योतनार्थं, न तु साधनपूर्त्यै । सकृत्कृतस्यैव फलसाधनत्वात् । यथोक्तम् -

> "सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोऽयं तारयेन्नरम्" ।
> सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
> अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ।। इति ।।

इयं प्रपत्तिः कारणत्रयसंपत्ति युक्ता वियुक्ता वा कार्यकरा भवति ।

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम्

इत्यादि वचनात् । ननु प्रपत्तेरप्युपायभूतैः सिद्धोपायत्वं भज्यत इत्यत्राह तस्मादिति ।

तस्मान्ममाभिमुख्यार्थं प्रपत्तिरियमित्यतः ।
त्वमेवोपायभूतस्सन् मां पाहि ! करुणाकर ! ॥ ४७ ॥

तस्मात्-विश्वासपूर्वकप्रार्थनामितिरूपत्वात् । ममाभिमुख्यार्थप्रपत्तिः-भगवदाभिमुख्यद्योतक प्रपत्तिरूपायाः अस्याः प्रपत्तेरसाधनतयान्वय इति भावः । नहि उपायप्रार्थनमुपायकोटि निविष्टं भवति । उक्तं हि अयं बुद्धिविशेषोऽनन्यार्हशेषत्वज्ञानकार्यभूतः, इतरोपाय व्यावृत्तिश्च । तद्वदनुष्टेयव्यभिचारविलम्बशून्यः सर्वविषये नियमरहितोऽन्तिमस्मृतिनिरपेक्षः सुशको यच्च गर्भोदृढाध्यावस्थाय रूपश्चेति । तत्र महाविश्वास प्रधानतया सम्पादनीयः । अत एव **प्रपत्तिर्विश्वास** इत्युक्तम् । तेन युक्त्याभास, वचनाभासैरीश्वर परीक्षया चास्याध्यवसायस्य मान्द्यं निवर्त्यते । अविलम्बेन फलं च सिध्यति । अत्र विश्वासप्रतिबन्धिचिन्तनव्यावृत्तिश्चार्यानु-सन्धानेन सिध्यति । यथोक्तं वेदान्ताचार्यैः -

कर्तव्यं सहृदेव हन्त ! कलुषं सर्वं ततो नश्यति-
ब्रह्मेशादि सुदुर्लभं पदमपि प्राप्यं मयाद्रागिति ।
विश्वासं प्रतिबन्धचिन्तनमिदं पर्यस्यति न्यस्यतां
रङ्गाधीश ! परं पतित्वसुभगं नारायण त्वं तव ॥

इति । तस्मादेतत्सर्वं साधनकोटिष्वनारोप्यसिद्धसाधनभूतस्सन् स्वयमेव परमकृपया मां पालयेति विज्ञापयति त्वमेवेति ।

सर्वातिशयताकार स्वरूपगुणसंपदा ।
श्रियानित्यं सहासीनं देवदेवं जगत्पतिम् ।। ४८ ।।

अथोत्तरखण्डार्थमाह सर्वेत्यादिना । लक्ष्म्यास्तु एको न सर्वशेषित्वात् । आकारेण-दिव्यमङ्गल विग्रहेण स्वरूप (गुणसंपदा)-दिव्यात्मरूपेण कल्याणगुणगणैश्च स्वेतरसमस्त वस्त्वतिशयतत्त्वेन **सर्वातिशयतत्त्वोक्तिः** । **श्रियानित्यं सहासीनमित्यनेन** श्रीमच्छब्दार्थः उक्तः । सहासीनमित्यनेन श्रियः स्वानुरूपत्वं द्योत्यते । "नित्यनिरवध्यानुरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनतिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभ !" इति हि भाष्यकारेणैवोक्तम् । **देवदेवमित्यादिना** नारायणशब्दार्थः ।

भवन्तमनुभूयाहमाह्लादपरिबृम्हितः ।
नित्यं सार्वत्रिकं सर्वावस्थं सर्वविधं तथा ।। ४९ ।।

भवन्तमनुभूय कैङ्कर्यवर्तकातिसरसानुभाव्यगुणविग्रह विभूति विशिष्टं भवन्तमनुभूयेत्यर्थः । एवं विधानुभावेन महान् **आह्लादो** भवतीति परिबृम्हितः । सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थाप्यनुस्यूतं सर्वविधं सर्वभोगविलक्षणं कैङ्कर्यं मे स्यादिति नारायणपदस्थं चतुर्थीमनुसन्धत्ते **नित्यमित्यादिना** ।

ऐश्वर्यकैवल्योत्तीर्णं त्वदानन्दाद्विलक्षणम् ।
लक्ष्मीभोगाद्विशिष्टं च कैङ्कर्यसुखमाप्नुयात् [1] ।। ५०

ऐश्वर्यादीनां नश्वरत्वं, नास्य तदुत्तीर्णत्वं । यद्यपि **कैवल्य** नित्यत्वमस्ति तदपि भगवदनुभवापेक्षया सागरद्रव्यवदत्यल्पत्वम् ।

A 1- माप्नुयाम् ।

उक्तं च श्रीवत्साङ्कमिश्रैः -

भोगा इमे विधिशिवादि पदं च किञ्चित्
स्वात्मानुभूतिरिति या किल मुक्तिरुक्ता ।

सर्वं तदुषजलजोषमहं जुषेय
हस्त्यद्रिनाथ ! तवदास्यमहारसज्ञः ।।

इति अस्य कैङ्कर्यस्य मिथुनविषयत्वाल्लक्ष्मी भोगाद्विलक्षणमुपपद्यते । अथ नमश्शब्दार्थमाह तच्चेति ।

तच्चस्वार्थत्वसंभूतमहन्ता ममतात्मकम् ।
प्रतिबन्धमशेषेण विनिवर्तय माधव ।। ५१ ।।

इदं द्वयार्थं सञ्चिन्त्य पूर्णप्रपदनात्मकम् ।
तत्र त्वदात्मकार्पण्यं जानेश्लोकविधानतः ।। ५२ ।।

अस्मत्कैङ्कर्यसाम्राज्यनिरतिशयभोग्यभगवद्विषयकरणान्निरस्त-समस्तप्रतिबन्धकस्य, अत्यन्तपारतन्त्रयस्य, स्वरूपप्रयुक्तेन स्वप्रयोजनस्य, बुद्धिर्नानुवर्तेत इतीममुपशमयतुमेवं वादः । भगवन्मुखविकास हेतुत्वादिदमादरणीयमिति प्रतीपमन्तरेण भोक्तृत्वप्रतिपत्तिर्वर्तते । इदं कैङ्कर्यपुरुषार्थायैव भवतीति भावः । अथ चरमश्लोकार्थं वक्तुं पूर्वेण सङ्गतिमाह इत्थमिति । द्वयार्थं इत्थं सञ्चिन्त्य पुरुषकारस्वरूपमुपायपरिग्रहं कैङ्कर्यप्रति-संबन्धिनं तत्र वृत्तिं तद्विरोधि निवृत्तिं च सञ्चिन्त्येदित्यर्थः । साधन एव तात्पर्यमित्यभिप्रायेणाह **पूर्णप्रपदनात्मकमिति** । तत्र प्रपत्तौ आदरातिशयं अवगच्छामि । कुत एतदवगतमित्यत्राह **श्लोकविधानेत्यादिना** । यतः मोक्षसाधनवत्तया बहून्धर्मान् प्रतिपाद्यसर्वोत्तमत्वेन चरमश्लोके प्रपत्तेरेव मोक्षसाधनत्वं त्वया

विहितमिति तत्रैव तव तात्पर्यमस्ति इति पामरमतीनामप्यवगम्यत इत्यर्थः । अथ चरमश्लोकार्थमाह - अभीष्टेति ।

अभीष्टोपायरूपेण साध्यानाञ्चिरकालतः ।
स्वकर्मज्ञानभक्तीनां स्वरूपपरिशोधनात् ।। ५३

निखिलशास्त्रतात्पर्यभूतश्रीमदष्टाक्षरमन्त्ररत्नप्रतिपुरुषार्थनु - सन्धानविशेषस्सप्रकारेऽस्मिन् श्लोके प्रतिपाद्यते । देहात्मभ्रमेण बम्भ्रम्यमाणस्य पार्थस्य मोक्षरुचिविरोधशेषप्रतिबन्धभूतं दिव्य-कटाक्षामृत कल्पालापविशेषैकमयत्वात्, उत्तरोत्तरनिःश्रेयसाभिरुचिं जनयित्वा भगवान्वासुदेवः कर्मज्ञानभक्तियोगान् सविस्तारं प्रतिपादयामास । पार्थस्तु स्वदुर्गतिं, स्वस्वविरोधिनिवर्तक-सामर्थ्याभावं विहितोपायानुष्ठानाशक्तिञ्चालोच्यान्तरभि(मुख)स्सन् शोचते स्म । तदालोच्य भगवान् पूर्वोक्तसकलसाधनजातं सवासनं विहाय मामेव निरपेक्षसाधनं व्रज । अहं सर्वविरोधिनिवृत्तिं करवाणि । त्वं शोकं माकृधः इति पार्थस्य शोकं निवारयामास । नच शास्त्रान्तराणां पूर्वोक्तवचनानां च विरोधः । सर्वत्र इतर धर्मत्यागपूर्वकमेव भगवत्प्रपत्तिविधानात् । एतच्च श्रीगीताभाष्या-विरोधिनास्माभिः प्रतिपादितमन्यत्र । तत्र पूर्वार्धेन अधिकारिकृत्यं, उत्तरार्धेनेश्वरकृत्यञ्चोच्यते। अथोपदेशो व्याश्यास्यन्ति अभीष्टेति। अभीष्टशब्देनात्र मोक्ष उच्यते । मोक्षप्रकरणत्वादादावेव फलान्तर निषेधाच्च ।

"चिरकालतस्साध्यानां नैकदेश्यादि जन्मतः ।

अनेकजन्मसंसिद्धिः . . . .

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिरिति ह्युक्तम् । एवं विधाः के इत्यात्राह - स्वकर्मेति । कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगः 'सर्व'शब्देन तद्योग्यतापादकाः विवक्षिताः । यद्यपि साङ्गमेव साधनं तथापि

पृथगुक्तिः, प्रपत्तेः वेनापिप्रकारेण कर्मान्वयो नास्तीति धोतनार्थमेवं प्रथमपदार्थः उक्तः । तेषां त्याज्यत्वे हेतूनाह स्वरूपपरिशोधनादि-त्यादिना । कर्मयोगादनुष्ठेयमपि तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवारकत्वं, स्वार्पणबुध्यानुष्ठाने कार्यकरत्वं स्वस्यैव । तत्रापि फलप्रदत्व-मित्यादि विचारे भगवतएवानुस्यूतिरिति तत्परित्याग-सिद्धसाधनपरिग्रह एव ज्यायान् ।

स्वविलम्बाक्षमत्वेन स्वाकिञ्चन्य [A1] विधानतः ।
स्वानुरूपत्व [A2] निष्कर्षात्सर्वं सन्त्यज्यदूरतः ।। ५४ ।।

किञ्च - **स्वविळम्बाक्षमत्वेन** फलस्वारस्य दर्शने विलम्बः कर्तुं न शक्यते । कर्मादिभिस्तु विलम्बेनैव तत्सिद्धिः । **स्वाकिञ्चन्य-विरोधतः** स्वयमकिञ्चनतया बहुवित्तव्ययायाससावधान संपाद्यकर्मादिष्वधिकारो नास्तीतिभावः । किञ्च - एवं विधयुक्तिभि स्वस्यात्यन्तापरतन्त्र्यस्य अनुपायत्वे निश्चयः कर्तुं सुशकः । ल्यबर्थमाह - सर्वमिति । दूरतः इत्यनेन तद्वासनापि त्यज्यतेति प्रतिभाति । अयमुपसर्गार्थः । अयं सर्वधर्मपरित्यागो नानूद्यते । किन्तु व्रजेति स्वीकार विधेरङ्गमित्याह **त्यागमिति** ।

त्यागं स्वीकारविध्यङ्गं विनिश्चित्य च मां ततः ।
त्वत्सारथ्य स्थित्वेन सुशीलं भक्तवत्सलम् ।। ५५ ।।

यथा "स्नात्वा भुञ्जीतेत्यत्र" स्नानं भोजनाङ्गं तथेत्यर्थः । विनिश्चित्य विशेषेण निश्चित्य त्यागस्याङ्गत्वाभावे उपायान्तरान्वये प्रायश्चित्तं नोपपद्यत इति भावः । मामित्यस्य तात्पर्यमाह त्वत्सारथ्येति । महातोमन्दैस्सह निरन्ध्रेण संश्लेषशीलम् । एवं विधोऽहमनेन सम्बन्ध इति बुद्धिराहित्यम् ।

A 1. विरोधतः, A 2. स्वानुपायत्व

सौशील्यं भक्तवत्सलमिति स्वामित्व सौलभ्ययोरुपलक्षणम्। चतुर्णामपि गुणानां समाश्रयणोपयुक्तत्वात् । एक शब्दार्थमाह अनन्येति ।

अनन्यापेक्षरूपत्वादद्वितीयमनुत्तमम् ।
अनिष्टध्वंसने दक्षमुपायं परिचिन्तयन् ।। ५६ ।।

अनेनेत्युक्तोपाय वैशद्यं द्योत्यते । सिद्धोपायो भगवान् सर्वज्ञं सर्वशक्तिर्निपरपेक्षोपाय रहितश्चेत् कर्मयोगाधिकारत्वाचेतनत्वात् स्वरूपविशुद्धाचेतनसापेक्षं फलसिद्धौ भगवत्सापेक्षं च । प्राप्यप्रापकयोरैक्यं सकलफलप्रदत्वं स्वप्राधान्यं च द्योतयतीत्यनुसन्धेयम् । अथ शरणं व्रजेत्यस्यार्थमाह अनिष्ठेति । शरणशब्दः उपायवाचि । उपेयत्वञ्चानिष्टनिवर्तकमिष्टप्रापकत्वं च। व्रजनस्यार्थकरणत्रयसंपाद्यत्वमाह **मनोवागिति** ।

मनोवाक्कायसंपन्नगतित्रितयगोचरम् ।
व्रजनं सर्वभावेन कुरुविश्वासपूर्वकम् ।। ५७ ।।

अहं स्वाधीनसर्वात्मबन्धमोक्षविधिक्रमः ।
सार्वज्ञसर्वशक्तित्वपूर्तिप्राप्ति[A1] दयानिधिः ।। ५८ ।।

सर्वभावेन - सर्वप्रकारेण महा**विश्वासपूर्वकं** व्रजनं कुरु । तदेकोपायत्वबुद्धिं कुर्वित्यर्थः । अथ प्रत्पत्तव्यकृतमुत्रार्धेनोच्यते । तत्राहमित्यस्यार्थमाह-**अहमिति** । सर्वात्मना बन्धस्य संसारस्मृत-मोक्षस्य विधिप्रवर्तनस्य (च कुर्यरिति) क्रमः । सतु भगवदधीनेत्यनेन समाश्रितकार्यकरसर्वकारणत्वमुक्तम् । गुणान्तरं च तदुपयुक्तमाह-**सर्वज्ञेति** । त्वामित्यस्यार्थमाह **मयीति** ।

A1 महोदधिः

मयि निक्षिप्य कर्तव्यं तत्र निर्भरमुज्ज्वलम् ।
त्वां प्रपत्तिक्रियामुद्रा मुद्रितन्मत्परायणम् ।। ५९ ।।

भगवत्प्रपत्तिनिष्टस्यात्मेत्यादिकं सर्वं तस्मिन्नेव निक्षिप्तम् । सकृत्कृतैव प्रपत्तिर्मोक्षसाधिका, तस्याश्च इतरसापेक्षता न विद्यते। ततः कृतकृत्यवेन नित्यमुक्तवत्प्रतिभात्ययं सिद्धिसाधननिष्ठ इत्यर्थः । एवं निक्षिप्ताकर्तव्यत्वेन प्रपन्नस्य कर्तव्यान्तरं न विद्यत एव । तथा हि भगवन्मुखोल्लाय हेतुत्वेन नित्यमुक्तेः क्रियमाण कैङ्कर्यवद्यावच्छरीरपातं वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठेयमेव ।

यथोक्तम् -

अविप्लवाय धर्माणां पावनाय कुलस्य च ।
सङ्ग्रहाय च लोकस्य मर्यादास्थापनाय च ।।

प्रियाय मम विष्णोश्च देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
मनीषी वैदिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत् ।।

इत्यत्र मनीषीति प्रपन्न उच्यते, तत्प्रकरणत्वात् । तत्र भगवत्प्रीतिरेव साक्षात्प्रयोजनम् । धर्मविप्लवादिकं तदुपयुक्तत्वेन प्रयोजनं बोद्धव्यम् । अकरणे प्रत्यवायश्च विशेषो उच्यते ।

"यदाह वल्लभो राज्ञो नदीं राज्ञा प्रवर्तिताम्" ।
लोकोपयोगिनां रम्यां बहुशस्य विवर्धिनीम् ।

लङ्घयन् मूलमारो हि धनापेक्षोऽपि तां प्रति ।
एवं विलङ्घयन् मर्त्यो मर्यादां वेदनिर्मिताम् ।।

प्रियोऽपि न प्रियोमेऽसौ मदाज्ञाप्यतिवर्तनात् ।

इति प्रपन्नानां कर्तव्यं च विभज्योक्तम् ।

तथैव -

क्रियमाणं न कस्मैचिद्यदर्थाय प्रकल्पते ।
अक्रियवदनर्थाय तत्तुकर्म समाचेरत् ।। इति ।।

वक्तव्यशेषस्तु तन्त्रसारेऽस्मकृते द्रष्टव्यम् ।
पुनरपि त्वां विशेष इति प्रपत्तिः क्रियते ।।

प्रपत्तिकरणमुद्रामुद्रितत्वेन स्वस्य साध्यसाधनविषय प्रयत्नान्वयो न विद्यतेति भावः । अत एव **मत्परायणम्** । अथ सर्वपापशब्दार्थमाह **पूर्वेति** ।

पूर्वोत्तरारब्धकारविभागेन विशेषितात् ।
निरस्त संख्याद्दुर्मोचान्निखिलात्पापसञ्चयात् ।। ६० ।।

पूर्वाघोत्तराघप्रारब्धभेदेन त्रिधा भिन्नोऽयम् । सर्वशब्दार्थः निरस्तसंख्यादित्यनेन बहुवचनार्थः दुर्मोहात् । भगवत्प्रतिपत्ति-मन्तरेण केनापि मोचयितुमशक्यात्पापसञ्चयादत्र पापशब्देन पुण्यमपि संगृह्यते । तस्य मोक्षविरोधिफलहेतुत्वात् । मोक्षयिष्यामीत्यस्यार्थमाह मुक्तमिति ।

मुक्तमेवं करिष्यामि सङ्कल्पादेवमामकान् ।
कथं लभेतावस्थानं तमस्समुदिते रवौ ।। ६१ ।।

तस्मादुपायसाध्यत्व दुष्करत्व विशेषतः ।
फलासिद्धिविलम्बाश्च न शोकं कर्तुमर्हसि ।। ६२ ।।

इत्थं पार्थ समुद्दिश्य विधानाच्चरमोदितात् ।
भवता बहुमन्तव्यां प्रपत्तिमनुसन्धत्ते ।। ६३ ।।

सङ्कल्पादेव ममाप्यतिभारो नास्तीत्यर्थः । तत्रदृष्टान्तमाह **कथमिति** । माशुचः इत्यस्यार्थमाह **तस्मादिति** । पूर्वोक्तार्थ-स्मरणात् **इत्थमिति** । एवं श्लोकार्थमनुसन्धाय शरण्यस्य शरणागतिरिव, अतिप्रयुक्तमेवोपाय इति सोपपत्तिकमनुसन्धत्ते । अयमर्थः अशास्त्रविहितं त्वननुष्ठेयम् । शास्त्रविहितं च शिष्टपरिगृहीतेनानुष्ठेयम् । यथा गवालम्भादि उभयसंभवेऽपि शरण्याभिमतत्वेन यामिनीमानि पुष्पितानीत्यादिकमालोच्य मुमुक्षुभिः फलाभिसन्धिरहितं कर्म त्यज्यते । प्रपत्तिस्तु शास्त्रशिष्टाचार सिद्धत्वात् कर्मयोगज्ञानयोगादिकमुपदिश्य तत्यागपूर्वकमति रहस्येनोपदिष्टत्वाच्च शरण्याभिमतत्वं ज्ञायत एवेति सदाचार्य कटाक्षेण रहस्यत्रयज्ञानं मे जातमित्युक्त्वा रहस्यार्थश्चानुसंहित-मेतावता प्रबन्धेनेत्यवगन्तव्यम् ।

।। चरमश्लोकप्रकरणं समाप्तम् ।।

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमन्नारायणमुनेः कृतिषु
अध्यात्मचिन्ताव्याख्येन अध्यात्मचिन्तामणौ
द्वितीयः परिच्छेदः ।।
।। श्रीः ।।

।। अथ तृतीयः परिच्छेदः ।।

एतावन्तं सदध्वानमित्थं मां कृपया नयन् ।
शेषाध्वलेशनयनं त्वमेव कुरु माधव ।। ६४ ।।

त्वत्स्वरूपगुणाकारविभूतिविषयां मतिम् ।
विशदीकृत्य तां देव भक्तिरूपां कुरुष्व मे ।। ६५ ।।

परभक्तिपरज्ञानं परमां भक्तिसम्पदम् ।
आविष्कुरु ममात्यर्थमात्मधर्मत्वयोगतः ।। ६६ ।।

दिव्यकटाक्षप्रभृति एतावत्त्वया संपादितं इतःपरं कृत्यशेषं च त्वमेव निवर्तयेत्याह **एतावन्तमिति** । वर्तमानस्य प्रपन्नस्य कृत्यस्य-कर्तव्याशाभावेऽपि कालक्षेपाभि(मानं)मात्मवृत्तितया भगवन्तं प्रार्थयति । तत्र स्वरूपगुणविभूति विषयमिति मा विस्मृत । तस्याः प्रेमकृतां सम्पादयेत्याह-**त्वत्स्वरूपेति** । एतच्च प्राप्तुरत्त्वरा जननार्थं पुनश्चतस्याभिमतेरवस्थाभेदमाह **परभक्तिमिति** । भगवद्विषयविशदतररूपज्ञानस्यपरभक्त्यादिभिर्निर्देशः ।

यद्वा -

परभक्तिस्तु तज्ज्ञानं परज्ञानं तु तत्त्वगम् ।
पुनर्विशेषभीरुत्वं परमाभक्तिरुच्यते ।। इति ।।

अभियुक्तोक्त्यार्थान्तरं भगवदुभयत्र विचार्यमाणानात्यन्तं वार्थभेदः । एतेषामात्मधर्मत्वादाविष्कारमात्रमेव कर्तव्यम् । सद्मानिवृत्ति प्रतिबन्धकस्य कथमेतद्युज्यत इत्याशङ्क्य प्रतिबन्धनिवृत्तिरहित (तया) कर्तव्येति विज्ञापयति पूर्वाघमिति ।

पूर्वाधमुत्तराघं च समारब्धमघं तथा ।
त्वत्प्राप्तिरोधकं कृत्स्नं निःशेषं परिहारय ।। ६७ ।।

पूर्वाघशब्देन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं कर्मेत्युच्यते । उत्तराघशब्देन करिष्यमाणम् । समारब्धं फलोन्मुखं प्रारब्धं एतत्सर्वं भगवत्प्राप्ति विरोधकृत्यं नैकदेशावस्थाने एव फलावाप्तिरितिभावः । निःशेषं स वासनं सर्वपापेभ्य इति ह्युक्तम् । अत्रायं क्रमः - द्विविधं पापं पूर्वाधं द्विविधं, प्रारब्धमप्रारब्धमिति । प्रारब्धं च द्विविधं, अभिमतमनाभिमतं चेति । उत्तराघस्यापि बुद्धिपूर्वभेदेन द्वैविध्यम् । तत्र भक्ति निष्ठस्याप्रारब्धफलपूर्वाघनिवृत्तः । श्रूयते हि - "यदेषिकतूलमग्निप्रोतं प्रदूयते, एवं होस्यास्सर्वे पाप्मानः प्रादूयन्ते" इति । न च प्रारब्धस्यापि नाशः, सर्ववचन सङ्कोचायोगादिति वाच्यम् । "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटि शतैरपि इति विशेषवचनात् । विद्या(मा)हात्म्यादुत्तराघं बुद्धिपूर्वकं न प्राप्नोति । यथा "पुष्करफलाशमापो न श्लिष्यन्ते' एवमेवं विधितपापं कर्म न श्लिष्यत इति श्रुतेः । त्रिविधास्त्वधिकारिणः । उत्तममध्यमाधमभेदात् । उत्तमास्तु पापे न प्रवर्तन्ते । मध्यमास्तु पापं कृत्वा तदुचितं प्रायश्चितं कुर्वन्ति । अधमास्तु कृत्वा तु पापं न ह्यधःप्राप्नुवन्ति । तानुचित दण्डैरीश्वरो दण्डयित्वा पुनरप्यङ्गीकरोति । यदि बुद्धिपूर्वस्याश्लेषः तदा "नाविरतो दुश्चरितान्" इत्यादि बहुप्रमाण विरोधः स्यात् । प्रपन्नस्यातः विशेषोऽस्ति । प्रारब्धोप्यननुमतस्य विनाशस्मरणात् । एतच्च दृप्तविषये । आर्तविषये तु सर्व प्रारब्धं नाशयित्वा तदैवाङ्कगीरोति । यथोक्तम् -

आर्तानामाशुफलदा सकृदेव कृताप्यसौ ।
दृप्तानामपि जन्तूनां देहान्तरनिवारिता ।। इति ।।

आर्तस्य सद्विमुक्तिस्यात्प्रपत्तिर्भूयसे यतः । इति च बुद्धिपूर्वोत्तराघ-प्रपन्नस्यादिति शिक्षणस्त लघुर्दण्डः । प्रपन्नस्य राजपुत्रापराधि-वदिव वचनादित्येतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तमाचार्यैः -

[1]प्रारब्धेतर पूर्वपापमखिलं प्रामादिकं चोत्तरं
न्यासेन क्षपयन्ननभ्युपगतप्रारब्धखण्डं च नः ।
धीपूर्वोत्तरपाप्मनामजननाज्जातेपि तन्निष्कृते
कौटिल्ये सति शिक्षयाप्यनघयन् क्रोडीकरोति प्रभुः ।।

इति । अथ शरीरादिषु सङ्घमोचनं कुर्वित्याह - शरीरेति ।

शरीरे दारपुत्रादौ पशुक्षेत्रादिके तथा ।
सङ्घदुर्मोचमखिलं सहसैव विनाशय ! ।। ६८ ।।

अधिकारिणो ह्यवश्यं परिहरणीयः शरीरादयः प्रतिकूलतयाभाव्यः । यथोक्तम् -

क्षेत्राणि मित्राणि धनानि नाथ
पुत्राश्चधाराः पशवो गृहाश्च ।
त्वत्पादपद्मप्रवणात्मवृत्ति-
र्भवन्ति सर्वे प्रतिकूलरूपाः ।। इति ।।

अथ सर्वेश्वरवत्त्वतमप्राप्यभूत भागवतप्रतिपत्तिं उत्तरोत्तरमभिवृद्धिं (च) कुर्वित्याह त्वद्गुणेति ।

त्वद्गुणानुभवास्वादरसिकेषु महात्मसु ।
त्वदीयेषु परं प्रेम त्वमेव परिवर्धय ।। ६९ ।।

त्वदीयं गुणं ज्ञानशक्तिसौलभ्य (सौ)शील्यवात्सल्याद्यपरिमित-दिव्यचेष्टितानामुपलक्षणमेतत् । आस्वादरसिकत्वकथनो

1. रहस्यत्रयसारे - अधिकारः 18 - श्लो - 41

गुणानुभवस्यैवात्मधारकत्वम् । पुनपुनस्तत्रैव परमप्रेमत्वं तन्मयत्वं च व्यज्यते । अत एवमाहुर्महात्मना महामनस्विनः त्वदीयेषु त्वामेवोपायोपेयतां स्वीकृत्य त्वद्दास्यैकरसमात्मनां मन्वानेषु परं त्वत्तोप्यधिकं प्रेमत्वमेवोत्तरोत्तरमभिवृद्धिं कुरु" (इति) । उक्तं हि भगवता -

मम मद्‌भक्तभक्तेषु प्रीतिरप्यधिको भवेत् ।
तस्मान्मद्‌भक्तभक्ताश्च पूजनीयो विशेषतः ।। इति ।।

तथा च वेदान्ताचार्यः -

त्वय्याचार्यैर्विनिहितभरास्तावकारङ्गनाथ-
त्वत्कैङ्कर्यैकप्रवणमनसस्त्वद्‌गुणास्वादमत्ताः ।
त्वय्येकस्मिन्नपि विजहतो मुक्तवत्साधनत्वं
त्वच्छेषत्वस्वरसरसिकास्सूरयो मेस्वदन्ताम् ।।

अथ द्वयार्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्तीति परमाचार्यवचन- क्रमेण स्वस्यापि तत्रार्थयते **द्वयेति**।

द्वयार्थगतवाक्चित्तं तापैस्त्रिभिरनाकुलम् ।
यावच्छरीरपातं मां कुरुष्व त्वं त्वदन्तिके ।। ७० ।।

वाचामन्त्रमुच्चरन्मनसार्थं स्मरन्नित्यर्थः । तदुपयुक्तपरिकरमाह तापैरिति । यावच्छरीरपातं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपताप-त्रयाभिहतिविरहे मनस्स्वस्थं भवति । तस्यान्यविषयप्रवृत्तिं निवार्य श्रियःपतौ वात्सल्यादिगुणसागरे स्वाभिमतानुरूपदिव्यमङ्गल-विग्रहयुक्ते सर्वसमाश्रयणीयशारदाम्बोजसदृशदिव्यशरणसकला-पन्निवारकव्याजमात्रेण सर्वरक्षकोभयविभूतिनायकोऽनन्यप्रयोजन-कैङ्कर्यकरनित्यमुक्तानु भावस्वरूपस्वभावे मनो निवेशय, तदर्थप्रतिपादकद्वयं च सदानुसन्दध्यादिति भावः । अनेन साधनानुष्ठानस्य क्षणमात्रसाध्यस्य केनाप्यन्वयाभानेऽपि

स्ववृत्तितयानुसन्धानमुचितं इति रम्यते । न तावन्निवृत्तिप्रार्थन-यानन्यप्रयोजनत्वविरोधः, द्वयानुसन्धानसौकुमार्यमात्रहेतुत्वात् । उक्तं हि -

श्रीरङ्गे शरदःशतं सह सुहृद्वर्गेण निष्कण्टकं
निर्दुःखं ससुखं च दास्यरसिकां भुक्त्वा समृद्धिं परम् ।

इति । अयमर्थ प्रपत्तिकरणानन्तरमुक्त एव तद्देहाभिरुचि, तेनवक्तया किञ्चित्कालमीश्वरं स्थापयति । तत्र वर्तमानेन क्रियमाणं सर्वं स्वोचितशेषविषयकैङ्कर्यमेव । अतस्तदुपयुक्त प्रार्थनाचात्यन्तमुप-पन्नैवेति । एवं ज्ञानभक्तिसम्पद्यादि प्रार्थनमपि उपायान्तर्भूतमिति न सङ्कटं, किञ्चित् । प्रपन्नानां दुःखात्यनुभवं भगवान् हित बुध्या करोति । स्मर्यते हि -

हरिर्दुःखानि भक्तेभ्यो हितबुध्या करोति हि ।
शास्त्रक्षारग्निकर्मणि स्वपुत्राय हिता यथा ।। इति ।

हितं च - विषयान्तरवैमुख्यकरणं स्वविषयस्मरणकारणं च ।

यथाहुर्वेदान्ताचार्याः-

शोकास्पदांशमनथनश्रयतां भवाब्धौ
रागास्पदांशसहजं न रुणत्सि दुःखम् ।
नोचेदमी जगति रङ्गधुरीणभूयः
क्षोदिष्ठ भोगरसिकास्तव न स्मरेयुः ।। इति ।

तथा च शाण्डिल्यः -

यथा यथा हि खिन्नस्यात्सांसारिकसुखोदये ।
तथा तथा दृढं योगी निर्वाणपदमृच्छति ।।

अपवर्गरसज्ञोऽपि सन्मानाद्दुःखवर्जितः ।
मोक्षधर्ममना नित्यं सुखं चरितदुःखवत् ।।

योगिनामवमानं च शरीरक्लेश एव च ।
अर्थहानिश्च विज्ञानं वर्धयत्यग्निमान्द्यवत् ।।

यस्य सांसारिकं सौख्यं योगिनो नेह संभवेत् ।
अनायासेन लभ्यं स्यात्तस्य तत्परमं पदम् ।।

अविज्ञातमना नित्यं तवैरभिमतो हि सन् ।
अक्लेशेन चरेत्प्राप्तो (स)विशुद्धप्रकारतः ।। इति ।।

त्वदन्तिकमित्यनेन यावच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे सुखमास्वेति परमाचार्योक्तश्रीरङ्गादि दिव्यक्षेत्रे वास्तव्यमित्यवगम्यते । तदीयावासभूमिश्चात्र लक्ष्यते ।

निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेन्नरः ।
तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिशं पुष्करं तथा ।। इति ।।

तदीयाधिष्ठितस्यापि देशस्य पावनश्रवणात्, स देश एव मुख्यः । तत्र सर्वेश्वरस्य नित्यसन्निहितत्वात् । यथोक्तम् -

"वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो हरिः" ।

इति दिव्यस्थलेषु भगवतोऽतिप्रीतिश्च तत्रत्य भागवतद्वारैव । यथा हि -

"प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः" । इति ।

अत एव भागवताधिष्ठिते देशे न सांसारिकदुःखानुभूतिः ।

यत्राष्टाक्षरसंसिद्धो महाभागो(म)हीयते ।
न तत्र सञ्चरिष्यन्ति व्याधिदुर्भिक्षतस्कराः ।। इति ।

अह महाविश्वासस्य नैश्चलयं मे भूयादित्याह योसाविति ।

योऽसौ द्वयैव दत्तो मे व्यवसाय महोदयः ।
कुरुष्व निश्छलममुं यावत्प्राप्त्यनुवर्तनम् ।। ७१ ।।

एवं आदेहपातं स्वस्य कर्तव्यविशेषं भगवत एव लब्धदेहावसाने च विषयान्तरस्पृहं निवार्यत्व, (रूप) द्वयविषयसम्यङ्ज्ञानं मे देहीति विज्ञापयति **ततो देहेति** ।

ततो[A1] **देहावसाने च त्यक्तस्सर्वेतरस्पृहः ।**
त्वामेवातिप्रबुद्धस्सन् पश्येयं भगवन्नहम् ।। ७२ ।।

नह्यत्रावश्यमन्तिमस्मृतिसापेक्ष्यत्वमुच्यते, प्रपन्नस्य तदनपेक्षत्वात्। यथोक्तं आदिवराहेण -

स्थिते मनसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः ।
धातुसाम्ये स्थिते स्मर्ता विश्वरूपञ्च मामजम् ।।

ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् ।
अहं स्मरामि मद्भक्तं नमामि परमाङ्गतिम् ।। इति ।

तत्र भक्तशब्देन प्रपन्न उच्यते, साध्यभक्तिनिष्ठत्वात्तस्य । अयमर्थः धातुसाम्ये स्थितं शरीरं स्वस्थो भवति । तदा सति मनो व्याकुलं न तिष्ठति । तदा यस्तु यत्र कुत्रापि सञ्जातो यद्यद्गुणो हि भवति सर्वोत्पत्तिस्थितिलयनिदानं वात्सल्यादिगुणसङ्कर-मजहत्स्वरूपं मां कदाचित्स्मरति । कदाचित् स्मरणव्याजेनैव मरणवेलायामचेतनप्राप्तं विपरीतबुद्धिं वा तं मत्प्रिय एवेत्यङ्गीकृत्य अनेन मत्कृत्यं तं मत्कथाश्रवणालापादिषु विमुखे संसारे अङ्गारनिलये सरसिजोदयवन्मां स्मरेत् । अहं किं

A1. अथ

करवाणीति प्रत्युपकारमिति सर्वदा तवचिन्तयन् परमाङ्गतिं अर्चिरादिगतिमसहन्निव गरुडस्कन्दमारोप्य नयामीति । भक्तिकरणं चेत्, ततः काष्ठपाषाणसन्निभं (इति)वदन् तन्निवर्तयेत्याह अव्यक्तेति।

अव्यक्तबुध्यहङ्कारज्ञानकर्माक्षमानसैः ।
स तन्मात्रमहाभूतैः परिकल्पितमादिताः ।। ७३ ।।

अव्यक्तं-प्रकृतिः । सा च सत्वरजस्तमोगुणयुक्ता प्रतिक्षण-परिणामिनि परमव्यक्तरूपा प्रधानादिवदावेदनीया । बुद्धिशब्देन महत्तत्वमुच्यते । सा च प्रकृतेः प्रथमपरिणामकर्तव्यमेतदिति । अध्यवसायजनकत्वाद्बुद्धिरित्युच्यते । सात्त्विकानि धर्मज्ञाने, वैराग्याणि तमसा, अस्य धर्मज्ञानवैराग्यानैश्वर्याणि चैतद्बला-दात्मनि जायन्ते । महत्कार्यमहङ्कारः । ममेदमहमात्राधिकारीति ज्ञानहेतुः । स च त्रिविधः । वैकारिकास्तेजसि भूतादिश्चेति, तत्र सात्त्विकाहङ्कारात् । वैकारिकाच्छ्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणरूप पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च जायन्ते, तामसाहङ्कारात् । भूतादि शब्दतन्मात्रादि सहितान्याकाशवायुवह्निजलरूपाणि भूतानि जायन्ते एतैश्चतुर्विंशतितत्त्वैरारब्धं शरीरमित्यर्थः । जुगुप्सानिलयत्वाय कारणान्तरमप्याह चर्मेति ।

चर्मसृङ्मांसमेधोऽस्थि मज्जा शुक्लादि संयुतम् ।
तथामूत्रपुरीषादिपूर्णं नित्यं जुगुप्सितम् ।। ७४ ।।

इमञ्चार्थान्तरन्यासेनाह मनुः -

अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।।

[1]जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ।। इति ।

तथा पराशरः -

मांससृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहता ।
देहे च प्रीतिमान्मूढौ भविता नरकेऽपि सः ।। इति ।

तथा व्यासश्च -

सर्वाशुचिविधानस्य कृतघ्नस्य विनाशनः ।
शरीरकस्यापि कृते नराः पापानि कुर्वते ।। इति ।।

तथा विविच्य प्रतिपादयति याज्ञवल्क्यः -

[2]तस्य षोडाशरीराणि षट्त्वचोधारयन्ति हि ।
षडङ्गानि तथास्थ्नां च सह षष्ठ्या शतत्रयम् ।। इति ।

अस्यार्थः - तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजानि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकारेण रक्तादिः । षष्ठी तु परिवारहेतुभूत षटङ्गनियोगित्वेन ।

तथाहि -

अन्नरसो जाठरेनाग्निना पक्वमास्थितम् । अस्थ्यपि स्वकोशशिखिना पक्वं मज्जात्वम् । मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमाना चरमधातुतया परिणमते । चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्ति इति । स एवात्मनः प्रथमः कोशः इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वाद्युक्तं षट्प्रकारत्वं शरीरिणाम् । अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोर्नियतत्वान्न तेन प्रकारत्वम् । तानिशरीराणि "षट्त्वचाधारयन्ति । रक्तमांसमेधोऽस्थि मज्जा शुक्लाख्याः षट्पीतएवोपरम्भस्तम्भत्वं च इव ।

---

1. मनुस्मृतिः 6 - 77; 2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः 3 - 84

बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिता त्वच इवाच्छादकत्वात् त्वचः षट्त्वचो धारयन्ति । तथाङ्गानि च षडेव करयुग्मचरणयुगलं उत्तमाङ्गं गात्रमिति । अस्थ्नां तु षष्ठीसहितं शतत्रयमिति । तथा

स्थालैः सह चतुःषष्टि दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।
पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम् ।।

स्थलानि - दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् । तैस्सह द्वात्रिंशद्दन्ताः चतुःषष्टि भवन्ति । नखाः विंशतिः प्रसिद्धाः । हस्तपादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबन्धस्योपरिवर्ती-न्यङ्गुल्यास्थीनि विंशतिरेव । तेषां नखानां शलाकस्थानानां च स्थानचतुष्टयं "द्वौ चरणौ करौ चेति" । एवमस्थीनां चतुरुत्तरं शतमिति ।

षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पाष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।
चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ।।
भगास्थेकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशश्च पञ्च च ।

सम्यक्परिणताहार साङ्गो रसः तस्यपरिमाणं तु पञ्चलयः । पार्थिवपरिमाणं शेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश । जठरानल-परिपाकादि । तथाहीत्यस्यान्तररसस्याधारेण नश्वरमधातोस्ताव-देवार्थञ्जलि पुष्पाञ्जलयः । श्लेष्मणः कफस्य पडञ्जलयः । वसायामां सन्निहास्य त्रयः । मेधरा मांसररसस्य द्वावञ्जलिः । मज्जावस्थित सतस्मैकाञ्जलिः । ते के पुनः द्वावञ्जलिः श्लेष्माजनः श्लेष्मसारसश्च । तथा रेतसश्चरमधातो वा देवार्थाञ्जलिरेव । एतच्च समधातु पुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः यथोक्तं वैलक्षण्यात् । शरीराणमपि

---

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः 3 - 85 & 86

स्थायित्वायत्तत्वात् । तथैव च - "दोषधातुमलानां तु परिणामं न विद्यते" इति । तत्सर्वं वैराग्यजननाय प्रपञ्चितमिति ज्ञेयम् ।

इदं शरीरं दुःखैकनिदानं परिहास्य च ।
नाड्या शतातिशायिन्या मान्निर्गमय देहतः ।। ७५ ।।

वह्नहः शुक्लपक्षोदगयनाब्दानिलास्थितात् ।
मार्गात्तैस्सत्कृतो गत्वा भित्वा सूर्यस्यमण्डलम् ।। ७६

तानि च शरीराणि दिव्यादिव्यतया द्विविधानि । सर्वाणि पाञ्च-भौतिकादीनि दिव्यान्ययोजनानि । अदिव्यानि मातापितृजानि षट्कौशिकानि । तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि पित्तां च स्नाय्वस्थिमज्जा इति । सूक्ष्मशरीरं चान्यदेव । तं च बाह्यान्तर-कारणाधारं पञ्चतन्मात्र समुदायः, शरीरान्तवर्तिच्च कल्पादौ प्रतिमेकैकमत्यं विद्यते, कल्पान्ते च विलीयन्ते । तदेव पुण्यपाप-वासनावासितं नानाशरीरं अनुप्रविशतीति सर्वं ज्ञेयम् । नाडी-विशेषेण निर्गतमनः (एव)माह-**नाड्येति** । नाड्यस्तु देहवर्तिन्या द्विसप्तति सहस्रसंख्याकाः । द्विसप्तति सहस्राणां नाडीनां देहवर्तिनामिति वचनात् । तत्र एकोत्तरशतं हृदये नाड्यः ।

[1]शतं चैका च हृदयस्या नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ति ।।

इति । तथा (च)स्मृतिः -

"सुषमा मोक्षमार्गस्यात् ज्वलन्ती विश्वधारिणी" इति ।

उत्क्रमणप्रकारश्च श्रूयते - "अस्ये सौम्ये ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां

---

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः 3 - 85 & 86

देवतायां" इति । वाचो मनस्संयोग कथनमिन्द्रियाणामुप-लक्षणार्थम् । सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणे संयुज्यते । स च प्राणेजीवे संपद्यते । एवमेवं ममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणाभि-समायन्ति इति श्रवणात् । प्राणस्तेजसीत्यत्र तेजश्शब्देन भूतान्तराणि उच्यन्ते । एवं विधो जीवः परमात्मनि संपद्यते । एवं परमात्मसहितः प्रयाति, नाडीनां सूक्ष्मत्वात् । तद्विवेको नोपपद्यत इति वाच्यम् । साधनप्रीतेन भगवता तद्विवेककरणोपपत्तेः । हृदयान्मूर्धन्यया निर्गत्यादित्यकिरणानुसृत्य गच्छति । अथ यतैतदस्माच्छरीरादुत्क्रमति । अथैतैरिव रश्मिभिरूर्ध्वमुत्क्रमत इति श्रुतिः। न च रात्रोमृतानां सूर्यरश्मिभावान्नियमो नास्तीति वाच्यम् । रात्रावपि सूर्यरश्मिनां विद्यमानत्वात् रात्रावपि घर्मकाले ऊष्मोपलब्ध्या रश्मयोऽपि सन्तीति ज्ञायते । हेमन्तादौ तु हिमाभिभवात्तदनुपलब्धेः । तथा नाडि रश्मीनां च अन्योन्यान्वय श्रूयते । तद्यथा "महापथ आतत उभे ग्रामं गच्छति । इयमुञ्चा-मुञ्च एवमेवैते आदित्य रश्मयः । उभौ लोकौ गच्छन्ती इमञ्चामुञ्चामुष्मदादित्यात् प्रतीयन्ते । त आसु नाडिषु सुप्ता आभ्यो नाड्यः प्रतीयतैतेऽमुष्मन्नादित्ये सुप्ता" इति । ननु भवत्येवं निशि रश्मय इति तथापि निशामरणस्य गर्हितत्वात् । तत्र मृतानां न ब्रह्मप्राप्तिः ।

> दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च ।
> मुमोर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम् ।।

इति वचनात् । नैवम् । प्रतिबन्धकाभावे ब्रह्मप्राप्तै विलम्बा-योगादनारब्धकार्याणां विद्या संबन्धादेव। विनाशः विद्यासम्बन्धादुपरि क्रियमाणानां न श्लेषः । प्रारब्धकार्यं कर्म च चरमदेहावसाय तस्मान्नकृतो विलम्बः। दिवा चेति वचनमविद्वद्विषय एव ! एवं दक्षिणायन मृतस्य ब्रह्मप्राप्तीति चेत् न; पितृयान पथा

चन्द्रप्राप्तानामेव पुनरावृत्तिः । विदुषः चन्द्रप्राप्तस्यापि "तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति वाक्यशेषाद्ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव । मध्ये चन्द्रप्राप्तिविश्रमस्थानमिति विज्ञायते । स्वेच्छामरणानां भीष्मादीनां उत्तरायणप्रतीक्षणं तत्रावश्यप्रदर्शनार्थम् । ननु आवृत्यनावृत्ति हेतुत्वेन कालविशेषविधिर्दृश्यते ।

यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः ।
यतायावृत्तिकालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ।।

अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लषण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयातागच्छन्ति ब्रह्मब्रह्मविदो जनाः ।।

धूमोरात्रिस्तथाकृष्ण षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगिप्राप्य निवर्तते ।।

शुक्लकृष्णगतिह्येते जगतश्शाश्वते मते ।
एकयाप्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ।। इति ।

भेदेनात्र मरणकालविशेषदानं क्रियते । किन्तु योगिनां योगाङ्गतयानुदिनमेवं स्मरणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । उपसंहारे च "नैते सृती पार्थजानन्योगी मुह्यति कश्चन" इति स्मर्यते । अग्निर्ज्योतिरित्यादिना देवयान, देवयान, पितृयान प्रत्यभिज्ञानमेव । उपक्रमे च यत्र कालेष्विति कालशब्दकालाभिमानि देवतादिवाहिकपरं, अग्न्यादेः कालत्वायोगात् । अथार्चिरादिमार्गं स्थानावाप्तिरिति श्रूयते च अथ यदुचैवास्मि चव्यं कुर्वीतेति यदुचैव तेऽर्चिषमेवाभिसंविशन्ति । अर्चिषोरहरह्ना.आपूर्यमाणपक्षं आपूर्यमाणपक्षाद्यान्, षडुदङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यं आदित्याश्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वैद्युतं

तत्पुरुषामानवस्स एनान्ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपदः । "एतेन प्रतिपद्यमानमिमंमानवमावर्तन्नावर्तन्त" इति। अत्र श्लोकोक्तः केचन न सन्तीति श्रुत्यन्तरादवगन्तव्याः । एतेचार्चिरादयः आदिवाहिका देवतां विशेषानुग्राहकाः । साक्षाद् गमयितृत्वमानस्यैव स एनान्ब्रह्मगमयतीति वचनात्। ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यवृत्तिः । अन्यथा ब्रह्मणमिति स्यात् । न च ब्रह्मणः परिपूर्णत्वेन देशविशेषसापेक्षाविशिष्टदेशगतस्यैवानुभवश्रवणात् गतिशास्त्रं चैतत् ज्ञापकम् । एतेचैनं पूजयन्ति । "सर्वेऽस्मैदेवा बलिमावहन्ति" इति श्रुतेः । अराथा(द)ण्डादिकमतिक्रम्य गच्छ(ती)त्याह अण्डामिति ।

चन्द्रविद्युज्जलेशेन्द्रप्रजापतिसुपूजितः ।
अण्डमावृत्तिभेदांश्च व्यतिवर्त्य दशोत्तरान् ।। ७७ ।।

अथ संख्याविहीनन्तदव्यक्तमतिवर्तयन् ।
विरजाममृताकारां मां प्रापय महानदीम् ।। ७८ ।।

अत्रैकवचनेन तात्पर्यमण्डान्तरस्यापि सम्भवात् । स्मर्यते हि - अण्डानां बहुत्वम् ।

अण्डानां तु सहस्राणि सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ।। इति ।

मूलप्रकृतेरधः पार्श्वयोश्च परिच्छेदो नास्त्येव। तथाहि अथ इति । एवमण्डान्तदावरणांश्च व्याधिकृतं च क्षणमात्रेणा(ति)रिच्य विरजा नदीं प्राप्नोति । यथोक्तं ब्रह्माण्डे-

अण्डमावरजाणांश्च समतीत्य मुमुक्षवः ।
वैकुण्ठसीम्नि विरजां स्यन्दमानां नदीमपि ।।
प्राप्यावाह्यतीर्त्वैव त्यक्त्वा स्वीयं जरामपि । इति ।

तत्र चिरसक्तं कल्पादौ कल्पितं तस्य धूननं कृत्वा विरजायां तत्र प्रतिबन्धकजातं सर्वमपोह्य राहुविनिर्मुक्तचन्द्रवदुज्ज्वलस्वस्वभानो नदीमुत्तीर्य वैकुण्ठनामकं मुक्तिपदं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कृत्वासूक्ष्मशरीरेण चिरसक्तस्य धूननम् ।
तस्माद्राहुविनिर्मुक्तिश्चन्द्रसन्निभमुज्ज्वलम् ।। ७९ ।।

तान्नदीं मनसातीर्त्या वैद्युतेनानुगच्छता ।
अमानवेन सहितं मां विभुतिं परां नय ।। ८० ।।

एतावदत्र ज्ञातव्यम् । भूलोकादयस्तत्र लोकप्रमाणसिद्धाः पितृलोक, ऋषिलोक, सान्तानिकादयः येष्वन्तर्भूताः । आमोद प्रमोदसम्मोदाख्यास्त्रयः सत्यलोकस्योपरि वर्तन्ते । तदपरस्ता-दण्डभित्तिः । प्रकृते परस्तादप्राकृतं दिव्यारब्धमुक्तिपदम् । परमव्योमपरमाकाशवैकुण्ठपरमपदाद्यनेकशब्दाभिधेयं दिव्यं स्थानं अजरामरणमस्तीति नित्यनिर्दोषश्रुतिशतसमिधिगतम् । तथा च श्रुतिः "योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्" इति । अस्याध्यक्षः अस्य-चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः कर्ता परमव्योम्नि वैकुण्ठे वर्तते । तथा च पाञ्चरात्रे -

एकस्थितिमिमां धी मां विशालमतिदुस्तराम् ।
पश्य नास्तिपरो देवो परमव्योम्नि संस्थितः ।। इति ।

अत्र परमशब्देन प्रकृतेः परत्वं गम्यते । "क्षयं तमस्य रजसः पराके" इत्यत्रापि रजश्शब्देन तदाश्रय प्रकृतिर्लक्ष्यते क्षयं वसन्तं (इति ।) तथा परमव्योमसंहितायां-

अण्डस्यापि बहिस्तोयं तस्य तेजो बहिस्थितम् ।
तेजसोऽपि बहिर्वायुः वायोस्तु बहिरम्बरम् ।।

तस्माद्बहिरहङ्कारः तस्माद्बुद्धिर्बहिष्कृता ।
बुद्धेस्तुबहिरव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।।

परशक्तिमयोविष्णुर्वासुदेवस्सनातनः । इति ।

तथा श्रीरामायणे -

तमसःपरमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ।
श्रीवत्सवक्षो नित्यश्रीरजेयः शाश्वतध्रुवः ।। इति ।।

एवं च मुक्तिस्थानम् -

एकान्तस्सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हिते ।
तेषां तत्परमं स्थानं यद्वैपश्यन्ति सूरयः ।। इति ।।

विद्युत्पुरुषसंज्ञकेनामानवेन सह मां विभूतिं परमपदं नयेति व्यूहवैद्युतेनेति । वैद्युतामानवयोः केचिद्भेदं वर्णयन्ति ।

वैद्युतोऽमानवो नेता परमात्मा स एव हि । इति

पुरुषान्तरवचनादैक्यं च प्रतीयते । तत्र विभूतिं प्रविष्ठस्य ज्ञानादयो गुणाः भगवत्प्रसादात् प्रकाशन्त इत्यत्राह तत्रेति ।

तत्र स्वाभाविकाकारानवबोधादिकान् गुणान् ।
अनन्तानपरिच्छिन्नानसंख्यान्मे प्रकाशय ।। ८१ ।।

ततस्त्वप्राकृतं दिव्यं शुद्धसत्वं प्रकाशकम् ।
पञ्चोपनिषदाकारं विग्रहं सुमनोहरम् ।। ८२ ।।

प्रापय्य दिव्यामोदन्ते रसं तेजः प्रवेश्य च ।
स्वस्वरूपाभिनिष्पत्या लब्धसाम्यं च मां कुरु ।। ८३ ।।

ततश्चैरम्मदीयाख्ये तटाकेऽश्वत्थमूलतः ।
दिव्याप्सरो गणैः पञ्चशतसंख्यासमन्वितैः ।। ८४ ।।

मालाचूर्ण जनक्षौमभूषाशतसंख्या समन्वितैः ।
ब्रह्मालङ्काररूपेण सादरं समलङ्कृतम् ।. ८५ ।।

अभ्युत्थानार्थमायातैर्दिव्यजानपदैस्सुरैः
सङ्घशस्समवेतैश्च सत्कृतं संभ्रमाकुलैः ।। ८६ ।।

अवबोधः-ज्ञानम् । आदिशब्देन आनन्दादयो उच्यन्ते । यावदात्मभावित्वेन - अनन्तत्वम् । ब्रह्मसाक्षात्कारपूर्णत्वात् - अपरिच्छिन्नत्वम् । यथोक्तम् -

यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।
दोषप्रहाणान्मद्ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ।।

यथोदपानकरणाद्यतते न जलाम्बरम् ।
स देव नियते व्यक्तिः नासतस्सम्भवस्तथा ।।

तथा हेयगुणध्वंसाववबोधादयो गुणाः ।
प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्य एवात्मनो हि ते ।।

इति । अथ दिव्य विग्रहं दत्वा वत्सलं कृतं, तथा नित्यसूरिभिरपि सत्क्रियन्ते । **अभ्युत्थानार्थमिति** । अप्सरोरूपत्वं मुक्तानां स्वेच्छाकल्पितमिति न कुत्रापि विरोधः, एवमेवं शुकशारिकादि व्यवहारोऽपि । जानपद, पुरभेदेऽपि सर्वत्र ब्रह्मानुभवन्यूनताभावात् । यथा प्राणादगमेऽपि न विरोधः । "एते वै निरयास्तातस्थानस्यपरमात्मनः" इति वचनार्थमनुसन्धत्ते **संसारेति** ।

संसारनिरयादेनमुत्थाप्य करुणानिधे ।
मां त्वं गमय देवेश ! तद्विष्णोः परमं पदम् ।। ८७ ।।

ततस्सूरिजनैर्दिव्यैर्वैकुण्ठपुरवासिभिः ।
राजमार्गगतं लाजपुष्पवृष्ट्यादि तोषितम् ।। ८८ ।।

दृष्ट्वा प्रणम्य चोत्थाय वैकुण्ठद्वारगोपुरम् ।
अन्तःप्रविष्टं पश्यन्तं धामदिव्यमितस्ततः ।। ८९ ।।

ततः **परमपदं**-पुरं प्राप्नोति । तत्र राजमार्गे लाजवृष्टिभिश्च तत्रत्या एव सन्तोषयन्तीत्याह-**ततस्सूरिजनैरिति**। ततः **वैकुण्ठद्वारगोपुरं दृष्ट्वा प्रणमति** । ततः उत्थयान्तः **प्रविश्य इतस्ततो दिव्यं धाम पश्यति** ।

अथमण्डपरत्नं तदानन्दपरिपूरितम् ।
महाप्रकाशमाणिक्यस्तम्भसाहस्रशोभितम्[A1] ।। ९० ।।

आलोक्य[A2] सूरिपरिषदन्तर्भावमहोदयम् ।
गमय त्वं त्वदियं मां कृतकृत्यस्सुखीभवन्[A3] ।। ९१ ।।

अथेति आनन्दजनकरत्नमण्डपं महावकाशं अनादिकालमारभ्य मुक्तानामप्येकशेषपूरणं नास्तीतिभावः । पुनः कीदृशं माणिक्यमय स्तम्भसाहस्र संयुतम् । यथोक्तम् -

सहस्रस्थूणसंयुक्तं तन्महामणिमण्डपम् ।
प्रविश्य तत्र कुर्वाण स्तुतिर्भगवतो हरिः ।। इति ।

एवं विधं मण्डपमारोप्य नित्यसूरिसमूहान्तर्भाव एव महोदयः ब्रह्मानुभवादप्यधिकः त्वं गमय ! ततश्चाहं कृतसुखं भवेदित्यर्थः ।

A1. संयुतम् । A2. आरोप्य, पाठोऽयं समीचीनः । A3. भवेत् ।

अथ दिव्यसिंहासनं महामण्डपमध्यगीगतं चतुर्भिः श्लोकैर्वर्णयति तत्र चाधारशक्तीति ।

तत्र चाधारशक्त्यादि क्रमेण परिकल्पिते ।
धर्माद्यैस्सूरिभिस्तत्तत्पादगात्रमयात्मकैः ।। ९२ ।।

निर्मिते निर्मले पीठे नानारत्नसमन्विते ।
शुभास्तरणसंयुक्ते सुन्दरे सुमनोहरे ।। ९३ ।।

विकसद्दलसाहस्रपुण्डरीकस्थितोत्तरे ।
तत्कर्णिकोपरि तले तप्तचामीकरोज्वले ।। ९४ ।।

तत्र महामण्डपे आधारशक्तिः प्रकृतिर्जगदाधारकूर्मः इति क्रमेण परिकल्पिते, धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि पीठस्य पादभूतानि । अधर्मादिकं तु गात्राणि । विकसत्सहस्रदलपुण्डरीकं तस्य पीठस्योपरि विराजिते, तस्य पद्मस्य कर्णिकायाः उपरि अनन्तः तस्य भोग एव पर्यङ्के, अनन्तस्य फणासहस्रार्तमाणिक्यानां प्रभया चित्रं वितानकं यस्य ।

अनन्तभोगपर्यङ्के विमले विस्तृतोच्छ्रिते ।
फणासहस्रमाणिक्यप्रभाचित्रवितानके ।। ९५ ।।

आसीनमखिलस्यास्य स्वामिन्यादागतःस्वयम् ।
देव्या त्वदनपायिन्या श्रियाभूम्या च नीलया ।। ९६ ।।

समेतं सच्चिदानन्दं शान्तोदितदशात्मकम् ।
सन्मङ्गलगुणावासं सदैकाकारविग्रहम् ।। ९७ ।।

एतत्सर्वं पीठविशेषणं ज्ञेयम् । एवं विधिपीठे श्रीभूमिनीलासहित-मनुसन्धत्ते **असीनमिति** । अखिलस्वामिन्या **त्वदनपायिन्या**

श्रिया दक्षिणपार्श्वस्थायां, वामपार्श्वस्थायां, वामपार्श्वस्थिताभ्यां, भूमिनीलाभ्यां च समाश्रितं **सच्चिदानन्दं** सदाकारज्ञानान्द स्वरूपञ्च । शान्तोदितदशात्मकं - शान्तोदितं नामकमवस्थावन्तं शान्तोदितत्वं, परवासुदेव गुणः । नित्योदितस्तु व्यूहवासुदेवः । परवासुदेवो द्विभुजोमोक्षैकप्रदः । व्यूहवासुदेवस्तु चतुर्भुजो भोगमोक्षैकप्रदः । तथा तन्त्रचूडामणौ -

परस्तु द्विभुजोज्ञेया शान्तोदितसमाह्वयः ।
मोक्षदस्सूक्ष्मरूपस्तु चतुर्भुजसमन्वितः ।।

भोगमोक्षप्रदो ज्ञेयस्थूलं भोगैकसाधनम् । इति ।
चतुर्भुजत्वं च संहितान्तरेषु द्रष्टव्यम् ।।

सदामङ्गलकराणां ज्ञानशक्त्यादि कल्याणगुणानां....सदैकाकार विग्रहं स्मृतिश्च -

"नित्यः प्राकृत देहोऽयं करोतदि जगतस्थितिम्" इति ।

लावण्येत्यादिना विग्रहगुणाः, एवं स्वरूपरूपगुणा(वप्यु)क्ताः । केचित्तु परमात्मस्वरूपमेव नानारूपेण प्रतीयत इत्याहुः ।

तथा एकायनश्रुतिः - किमात्मिकां खल्वयं भगवतो व्यक्तिरिति प्रश्नः । भगवदात्मका एष भगवतो व्यक्तिरित्युत्तरं च । तथा पुराणं -

न भूतसङ्घातमयोऽस्य देहि !
न चेन्द्रियाणि प्रकृतिप्रसूतिः ।
यदेवशुद्धं परमं स्वरूपं
देहेन्द्रियत्वेन विवर्तते तत् ।। इति ।

तथा कात्यायणश्रुतिः -

न रूपं परमेशस्य स्वयं शक्त्या यथा प्रतिभाति ।

तथैवेन्द्रियाणि नदी रूपं नित्यमस्ति सावयवोह्यं परमेशस्य व्यक्तयति । एतत्सर्वं बहुमानसिद्धार्थानुगुण्येन नेयम् । अथ केशादिपादपर्यन्तमवयवविशेषान् दिव्याभरणोज्वलाननुभवति - विश्वाधिराज्येत्यादिना द्वादश(भिः) श्लोकैः ।

विश्वाधिराज्यपिशुन किरीट[A1]मकुटोज्वलम् ।। ९८ ।।

सुस्निग्धनीलकुटिलै[A2]र्ललितैर्लुलितालकम् ।
सुविभक्तललाटाब्धिमूर्ध्वपुण्ड्रेण सेतुना ।। ९९ ।।

आकर्णनासमालोलपुण्डरीकायतेक्षणम् ।
ऋजुवासामुखाघ्रातनिजस्यामोदसम्पदम् ।। १०० ।।

अंसावलम्विरत्नाढ्यकर्णिकामकरच्छविम् ।
निरस्तनिस्तलाभिरव्यदन्तं मन्दस्मितोज्वलम् ।। १०१

विश्वाधिराज्यसूचककिरीटमकुटेन प्रकाशमानं न शास्त्रेण [A3]निष्क्रियविशेषैश्चास्य सर्वेश्वरत्वं ज्ञातव्यमितिभावः । सुस्निग्धैर्नीलैः कुटिलैर्लुलितं मिश्रितंमलिकं यस्य सः । वैकुण्ठनाथस्य संस्थानविशेषो उच्यते-भुजद्वयेत्यादिना ।

सुगन्धकोमलस्वादुप्रवालसदृशाधरम् ।
प्रफुल्लगण्डफलककर्णपूरपरिष्कृतम् ।। १०२ ।।

पद्मचन्द्रामृतरसः प्रस्पर्धिमुखमण्डलम् ।
भ्रूक्षेपालोकितालापैर्भुवनाह्लादकारणम् ।। १०३ ।।

A1. मकुटोच्छ्रितम्; A2. रलकैः; A3. निष्कृष्टतया क्रियमाणविशेषे

ग्रैवेयभूषाविलसत् कम्बुबन्धुरकन्धरम् ।
उन्नतांसमुदारोरस्फुरत्श्रीवत्सकौस्तभम् ।। १०४ ।।

उदग्रपीपरोदारदीर्घबाहुचतुष्टयम् ।
हारकेयूरकटकैरङ्गुलीयैश्च शोभितम् ।। १०५ ।।

भुजद्वयधृतोदग्रशङ्खचक्रविराजितम् ।
जानुप्रसारितभुजं पर्यङ्कन्यस्तबाहुकम् ।। १०६ ।।

उभाभ्यां हस्ताभ्यां शङ्खचक्रेधरति । जानुप्रसारितलक्षणभुजं पर्यङ्कन्यस्तबाहुकम् । उक्तं हि -

सव्यं पादं प्रसार्यश्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा
जानुन्यादाय सव्येतरभुजमितरं नागभोगे निधाय ।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन्शङ्खचक्रे
देवी भूषादिजुष्टो वितरतु भवतां शर्मवैकुण्ठनाथः ।।

इति । अन्यत्सर्वं स्पष्टम् ।

तनुमध्यं जगद्रक्षा निबन्धोदरबन्धनम् ।
नतनाभिर्हृदोद्भूत विधिसूतिगृहाम्बुजम् ।। १०७ ।।

कटीनिबद्धकाञ्चिकं कनकोज्वलवाससम् ।
रम्भेभहस्तकरभकान्तिचौर्यक्षमोरुकम् ।। १०८ ।।

ककुद्मत्ककुदाकार जानिद्वितयशोभितम् ।
मनोज्ञजङ्घाद्वितयं महार्हमणिनूपुरम् ।। १०९ ।।

अरुणाम्भोज[A1]सदृशं चरणद्वन्द्वसुन्दरम् ।
शरण्यं भवभीतानां[A2] चतुर्वर्गफलप्रदम् ।। ११० ।।

A1. शारदाम्बोज, A2. सर्वभूतानां

अथ गुणविभूतिविशिष्टाकारं विविनक्ति शरण्यमित्यादिना । सर्वलोकानां गुणजात्यादि विभागानादरेण सर्वजनानां शरण्य सर्वलोकशरण्यायराघवायमहात्मने इति ह्युक्तम् । चतुर्वर्गफलप्रदं यद्यपि दैवतान्तरे किञ्चित्फलप्रदत्वं भगवत एव । देवतान्तर भजनेऽपि अन्तर्यामि परमात्मैव फलप्रदः । यथोक्तम् -

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्ति विधिपूर्वकम् ।। इति ।

अन्ययजनस्य स्वजनप्रतिपादनात् भगवतस्सर्वफलप्रदत्वं सर्वप्रमाणसिद्धम् । यथा विष्णुधर्मे -

आयुरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चावानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ।।

कामानन्नान्नरो भक्त्या मनसेच्छति केशवात् ।
व्रतोपवासनात्प्रीतस्तांस्तान्विष्णुप्रयच्छति ।।

रत्नपर्वतमारुह्य यथारत्नं नरो मुने ।
सत्त्वानुरुपमादत्ते तथाकृष्ण ! मनोरथम् ।।

तथा नारसिंहे -

सुरपतिरसुरैस्सदाभियुक्तः
पशुपतिरप्यविनीतभृत्यवर्गः ।
शतदृति दृढप्रसादकर्ता
हरिचरणौ रमणापवर्गहेतुः ।। इति ।

रमणशब्देन धर्मार्थादयोऽपलक्ष्यन्ते ।

अपौरुषेयवचसामाभूमिं भक्तवत्सलम् ।
दुष्प्रापं विधिरुद्राद्यैस्सुप्रापं भक्तिशालिभिः ।। १११ ।।

अपौरुषेयवचसामाभूमिं वेदवाक्यानामविषयभूतं भगवत्स्वरूपाधिक-परिच्छिन्नतया वेदवाक्यैर्नमातुं शक्यमित्यर्थः। "यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति श्रवणात् । भक्तवत्सलं स्वस्मिन्नाभिमुख्ये कृते दोषो यद्यपि स्यात्सतामेतदर्हितम् इति वात्सल्ययुक्तं, दुष्प्रापं विधिरुद्राद्यैः सकलशास्त्रज्ञानप्रवर्तका विधिः । ईश्वरादानमन्विच्छेदिति ज्ञानिनामग्रे सहितो रुद्रः । आदिशब्देन - "स्वयमागतविज्ञान निवृत्तिं धर्ममरिथिता" इति प्रसिद्धस्य ज्ञानादयो उच्यन्ते, तैः दुष्प्रापं-भगवत्प्राप्तिमन्तरेण प्राप्तमशक्यं, भक्तिशालिभिः - अभिजनविद्यावृत्तविहीनैरपि अनन्य- प्रयोजन प्रेमयुक्तत्वे प्राप्ताम् । अत एव चिन्तयन्ति मालाकारविदुरप्रभृतीनां सौलभ्यो मोक्षः ।

शङ्खचक्रगदा खड्गशाङ्र्गाद्यैरायुधोत्तमैः ।।
परितः पुरुषाकारैररस्थानत्राणतत्परैः ।। ११२ ।।

शङ्केति शङ्खः, पाञ्चजन्यः। चक्रं-सुदर्शनम् । कौमोदकी-गदा, खड्गो-नन्दकः । शाङ्र्गश्चापः । आदि शब्देन शक्ति, तोमर, प्रमुखानन्ता विवक्षिताः ।

उक्तं भाष्यकृता-"स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवद्य निरतिशयकल्याणदिव्यायुध !" इति । प्रेमातिशयेन अस्थाने भयशङ्कया त्राणतत्परैः पुरुषाकारैः पुरुषस्याकार सदृशाकारः शङ्खादयोऽपि नित्यसूरय एव । मूर्धन्यायुधत्वं प्रकाशते ।

अनन्तविहगाधीश सेनानाथैश्च सेवितम् ।
गजाननाद्यैश्चण्डाद्यैः कुमुदाद्यैस्तथैव च ।। ११३ ।।

अनन्तेति-अनन्तशेषः । "निवासशय्या" इत्याद्यशेषवृत्तिनिरतः । विहगाधिशो-गरुडः । दासरस्सखा इत्यादि प्रसिद्धविभवः । आदिशब्देन दृशाः विवक्षिताः । गजाननाद्यैः-इत्यत्राद्यशब्देन जयसेन, कालामुखादयो विवक्षिताः । चण्डप्रचण्डाद्याः तद्वारपालकाः ।

"चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्येभद्रसमुभद्रकौ" ।
वारुण्यं जयविजयौ सौम्ये धाताविधातारौ ।

इति प्रसिद्धाः । कुमुदादयो गणमुख्याः -

कुमुदकुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।
शङ्कुकर्णस्सर्वनेत्रस्सुमुखस्सुप्रतिष्ठितः ।। इति

अन्यैः परिजनैर्नित्यैर्मुक्तैर्भोगपरायणैः ।
पराङ्कुशाद्यैर्भक्तैरप्याचार्यैस्समुपस्थितम् ।। ११४ ।।

अन्येऽपि बहवः नित्यमुक्ताश्च । एते च नित्यमुक्ताः श्रुतिस्मृति-सिद्धाः । श्रूयते हि - "आरोहावधौ जुहुदेवयानान्यत्र ऋषयः । प्रथमजा ये पुराणः । हिरण्यपक्षाजरासंभृताङ्कावसं[illegible] सुकृतां यत्र लोकाः ।। इति । अनेन मुहुर्याजमानेन प्रार्थ्यते । जुहूस्त्वं देवयानान् प्रथममिदं प्रस्तमारोह (किञ्चित्?)" ममाप्येवंभूता ऋषयो यत्र स्थाने वसन्ति तत्स्थानं प्रापय्य तान्विशेषयेति । प्रथमजा आदित्यभूताः, पुराणाः नित्याः हिरण्यपक्षाः स्पृहणीय शरीराः, अजरासंभृताङ्गाः-अलङ्कृतशरीराः, वहसि प्राप्य सुकृतां यत्र लोकाः तत्र सुकृतो नित्यमुक्ताः चेतनसंसारमुक्तानं प्राप्यारस्था स निष्ठतया, स्वभावामुक्त इति ज्ञायते । न च पूर्वमुक्ताभिप्रायतया

अयं वादः, अनाकलित पूर्वत्वस्य सम्मतत्वात् । तथा पुरुषसूक्ते - "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः", "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः" इति प्रकृतोपासकव्यतिरिक्तपूर्वतनास्साध्या देवा सन्तीत्यर्थः ।

अथ वायव्ये-

> वैकुण्ठे तु सदा विष्णुरजपा य उपास्यते ।
> सायुज्यं प्रतिपन्नैश्च प्रतिभक्तैश्च योगिभिः ।।

इति । अथ संसारमुक्तान्विशिष्ट(नाह)-पराङ्कुशाद्यैरिति । आदिशब्देन--परकाल--भट्टनाथ-भक्तिसार--भक्तांघ्रिरेणु-भूत-सरो-महताह्वय--कुलशेखर--योगिवाहन--मधुरकवि--काञ्चीपूर्ण-विरोधि निरोधक-परिपूर्ण प्रभृतयो विवक्षिताः । एते हि संसारदशायामपि निर्हेतुकभगवत्कृपया निरस्तज्ञानसम्बन्धाः । प्रत्यक्षीकृतपरावर-तात्वविदैकाश्चन । आचार्यशब्देन नाथमुनि-पुण्डरीकाक्ष-राममिश्र-यामुनमुनि-महापूर्ण--यतिवर--श्रीशैलपूर्ण-कोट्टिग्रामपूर्ण- कूराधिप-गोविन्द-विष्णुचित्त-वेदान्ति प्रतिपादनेन सिद्धमित्यव- गन्तव्यम् ।

> **अवाप्तकामं लोकानामखिलानामधीश्वरम् ।**
> **आत्मानुभवजानन्दादवाकिनमनादरम् ।। ११५ ।।**

अवाप्तेति - अवाप्ताः कामाः यस्य तं स्वत एव सर्वपरिपूर्णः इत्यर्थः । अखिलशब्देन-प्राक्कालिकत्वनिवृत्तिः, अज्ञातं नास्तीति-किञ्चेतिवत् लोकानामधीश्वरं-स्वामिनं आत्मेति स्वस्वरूपानु सन्धानजनितनिरतिशयानन्देन बाह्यवस्तु नैरपेक्ष्यं **अवाकिनं**-वाक् उक्तिः, तद्रहितं, स्वस्वरूपं निरतिशयानन्दत्वद्योतनार्थं जन्य-जनकभावोक्तिः । अनादरं-अस्यप्रीतिरहितमित्यर्थः । स्वानुभवा-नन्देनान्यत्रानादरम् । अत एवावकिनमिति सम्बन्धः । एवं विधं

भवावन्तमनुभूय तत्क्रियमाणं मुक्तस्य सत्कारमाह - **भवन्तं इत्यादिना ।**

भवन्तं तत्र दृष्ट्वैवं प्रणमन्भवता स्वयम् ।
अङ्कमारोपितः प्रेम्णा भुजैरालिङ्गितस्तथा ।। ११६

आघ्रातो मूर्ध्निसस्नेहमार्द्रालोकाभिवीक्षितः ।
श्रुणुयां सान्त्ववाक्यानि श्रोतृकर्णामृतानि ते ।। ११७

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वैकुण्ठपुरमध्ये आनन्दरूपसहस्रस्थूण-सम्मिलितरत्नमण्डपे आधारशक्तिप्रकृतिकूर्मधर्मादिभिः परिकल्पित-दिव्यसिंहासनपरे, नागभोगपर्यङ्के समासीनं श्रीभूमिनीलादि दिव्यमहिषीसमलङ्कृतपार्श्वेदिव्यकटाक्षविक्षेप, क्षपिततापसन्धुक्षित-मनोरथपक्षोराक्षितिधरजगद्रक्षणाद्युक्तसेनान्यामुखनिखिलामर-सेव्यमानचरणकमलयुगलं गुणानुभवकैङ्कर्यैकनिरतपराङ्कुश-परकालादिभिरनन्तैरञ्जलिबन्धबन्धुरैरावृतं भगवन्तमित्यर्थः । विषयवैलक्षण्यप्रियातिशयेन च प्रणमन्-पुनः पुनः नमस्कारं कुर्वन् भवता परिपूर्णेन स्वयमङ्कारोपितः प्रेमातिशयेन भुजैरालिङ्गितः अभिनिवेशानु(रूप्यनुभवै)रपि भुजैः सस्नेहं मूर्धन्येवाघ्रातः प्रेमार्द्रालोकविशेषैः परिवीक्षितः, अनेन भगवतो करणत्रयेणापि साश्रितविषयो कैतवाभिनिवेशसागरप्रवाहो उच्यते । "अङ्के भरतमारोप्य अक्रूरं परिषस्वजे" इति अपरोप्येनं कृष्णं श्रोतृणां कर्णामृतानि ते सान्त्ववाक्यानि श्रुणुयाम् । भगवान् कोऽसीति वदति, तदा यमुक्तोयरत्वमसि सोऽहमस्मीति प्रदक्षिणतया दृशस्त्वं त्वत्प्रकारोऽस्तीतिभावः । एतावन्तं कालं क्व गतं ? कुत इदानीं आगत ? इति सृष्टित्वत्कृपाविरहात् संसारपदवीं प्राप्तः । त्वत्प्रसादवैभवेन तदुत्तीर्य पुनरस्त्वमेव प्राप्त इति वदति ।

तदाधिक्यात् भगवान् आद्यया खलु मम सृष्ट्यादि व्यापार सफलाः प्रतिपन्नाः । नष्टधनलाभवदलभ्यगद्यलब्धम् । तवागमने "सोऽयं देशस्सनाथो जातः", मम गोष्ठी हारावल्यां नायकरत्न-मूचीत्यालापविशेषैः बहुधा तमुपबृह्मयति इति भावः । श्रूयते हि[1] कौषीतकीब्राह्मणे तमित्थं त्वत्पादेनैवाग्रे आरोहति । तं ब्रह्माह कोऽसीति तं प्रतिब्रूयात् । ऋतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याकाशाद्योनेः संभूतो भार्यायैरेतः संवत्सरस्य तेजोभूतस्यात्मभूतस्य त्वमात्मासि यस्त्वमसि सोऽहमस्मीति ऋतमस्मि ब्रह्मास्मि बृहत्वगुण-योगीत्यर्थः। आर्तवोऽस्मि दासोऽस्मयस्त्वमसि सोहमास्मि यथा त्वं महान् त्वदीयोहमपि तदित्यर्थः । तथैवं भगवन्तमनुभूय किङ्करो भवानीत्याह - **तत इति** ।

ततः प्रणम्य पुरतः पार्श्वयोस्त्वां तु पृष्ठतः ।
भक्तिरूपप्रबोधेन पश्यन् सह विभूतिभिः ।। ११८ ।।

प्रेमातिशयेन सर्वास्वपि दिक्षु पुनःपुनः प्रणम्य **भक्तिरूपज्ञानेन विभूतिभिस्सहः** त्वां **पश्यन्**, कर्मवश्यापि तदनुरूपप्रतीतिः । मुक्तस्य तु सर्वं हि वश्यः पश्यतीति भगवदात्मकत्वेनानन्द जनकत्वेनैव प्रतीयते, नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमित्यादिभिश्च, स्वनिष्टाकारमित्यादिभिश्च स्वनिष्टाकारमुपेक्ष्य प्रवृत्तं ज्ञातव्यम् ।

सर्वत्रप्रसृताह्लादहठात्कारेण कारितः ।
त्वरमाणस्सदा कुर्यां कैङ्कर्याण्यखिलान्यहम् ।। ११९

सर्वत्र दुःखांशस्य सहसाविनष्टत्वात् **प्रसृतेनाह्लादेन हठात्कारेण** प्रेरितः बलात्कारेण वा प्रेरितः **त्वरमाणस्सदाकुर्यां अखिलानि कैङ्कर्याणि** सर्वे नित्यसूरिभिः सर्वदा

---

1. One hundred upanishadas-S. 589-P No. 166, TMSSM Library, Thanjavur

क्रियमाणमहमेक एव करवाणीत्यर्थः । एकदा भवति, द्विधा भवति, शतधाभवत्यनन्तधा भवतीति श्रुत्यर्थमाह **एकधेति** ।

एकधा दशधाचैव शतधा च सहस्रधा ।
अनन्तधा स्वसङ्कल्पादात्तकिङ्करविग्रहः ।। १२० ।।

स्वेच्छयानेन कैङ्कर्यकरणोपयुक्तापरिमितदिव्यमङ्कलविग्रह परिग्रहं करोतीत्यर्थः । न च परवशं दुःखं "शेषश्च वृत्तिर्व्याख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" इति वचनात्, न पारतन्त्र्यस्य सुखरूपत्वमिति। असेव्य सेवाविषयत्वात्तादृशवचनानां यथोक्त स्वातन्त्र्यमपि दुःखाय । स्वाङ्गुलिछेदनादिषु पारतन्त्र्यसुखायैव । पत्नीनां तु स्वभर्तृषु स्वातन्त्र्यं सुखहेतुस्यादिति चेत् न कथं सुखशीलस्यात्, त्रिलोकत्वाद्यदसानकः । अयोग्यपारतन्त्रयं हि दुःखायेति निषिध्यते ।

भगवद्दास्यमेवाहुर्लास्यहेतुर्मनीषिणः ।
ईश्वरोऽहमहं भोगि निर्देहं बलवान्सुखि ।।

इत्यादिकमनुसन्धानमासुरंभावमाहुरिति । सत्यसङ्कल्पः, सस्वरादित्यादिकं तु उक्तानुगुण्येन योजानीयुरिति । सूत्रितं च - "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" इति "(इमान्लोकान्) कामाह्निकामरूप्यनुसञ्चरन्" इति श्रुत्यर्थमाह यथादिव्येष्विति ।

यथा दिव्येषु लोकेषु तथा त्वां दयया श्रितः ।
इमान्लोकान्कामभोगैः कामरूप्यनुसञ्चरन् ।। १२१ ।।

अवतारेषूदाहृतसहजदास्यं, अवतारान्तरेष्वाचरन्ति जगद्रक्षणाय । भगवतोऽवतारे नित्यानपायिनी श्रीसहितं, तदनुगुणमवतरति ।

यथा वैष्णवे -

भोगैर्यथाजगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः ।
अवतारं करोत्येवं तथा श्रीस्तत्सहायिनी ।।

पुनश्च पद्मसम्भूता आदित्योऽभूद्यथा हरिः ।
यथा तु भार्गवो रामस्तथा तु धरणीत्त्वियम् ।।

रामवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येषु चावतारेषु विष्णो रेवानपायिनी ।।

देवत्वे देवदेवे हि मनुष्यत्वे हि मानुषी ।
विष्णुर्देहानुरूपं वै करोत्येषात्मनस्तनूम् ।।

यथोक्तं गारुडे -

परिपूर्णोऽपि भगवान् विष्णुरीड्यस्स्वतसुखि ।
जगतामुपकाराय देवादिषु भवत्यजः ।।

सर्वज्ञे सर्वभूतानामादरे परमात्मनि ।
देवे जगति संभूते तथास्यात्तद्विभूतयः ।।

लक्ष्मी स्वयं च वसुधा तथावधि जनादयः ।
देवत्वे देवदेवस्य मानुषत्वे महात्मनि ।।

अन्यत्रास्यानुरूपाणि जन्मान्यपि च कुर्वदि ।
यथा हि देवदेवस्य परस्य ब्रह्मणो हरेः ।।

केवलं त्वावतारेषु स्वेच्छा तस्य हि कारणम् ।
तत्तत्तदैव सर्वेषां स्वकीयानां महात्मनाम् ।।

तस्मादयं च गरुडो देवदेवस्य वाहनम् ।

इति । अथ गुणकृतदास्यं याचते - सर्वदेति ।

सर्वदा दूरविध्वस्त दुःखलेशलवांशकः ।
गुणानुभवजप्रीत्या कुर्यां दास्यमशेषतः ।। १२२ ।।

प्राप्तविषयशेषवृत्तित्वात् न कस्मिंश्चिदपि काले दुःखगन्धो न विद्यते । अतः कालपरिच्छेदराहित्यं च व्यज्यते । यथेत्यनेन सर्वविधकैङ्कर्यं प्रार्थितम् । यथा दिव्येषु लोकेष्विति सर्वावस्था-स्वनुस्यूतमनेनश्लोकेन सर्वार्ति सर्वदेशवर्ति चेति स्फुटा भवति । अथात्यन्तपरतन्त्रत्वेन तत्प्रेरणपूर्वकरणं स्वादुतममित्यभि-सन्धायाह **यथाशेषमिति** ।

यथा शेषं च गरुडं सुमित्रातनयं तथा ।
कुरुष्व मामनुचरं दययैव दयानिधे ! ।। १२३ ।।

आत्मान्तरात्मरूपेण स्थितं त्वानुभवन्सदा ।
भवन्तमनुवर्तेयं स्वच्छन्दानुगतात्मकः ।। १२४ ।।

प्रार्थितं च तथा कैङ्कर्यदशाभिज्ञेन सौमित्रिणा -

परवानस्मिकाकुस्थ त्वयिवर्षशतं स्थिते ।
स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वदेत् ।।

इति करणत्रयस्यापि भगवद्विषये प्रावण्यं सर्वदास्त्विति ज्ञापयन् प्रबन्धं परिसमापयति-**आत्मान्तरामेति** । आत्मनः अन्तर्यामितया - वस्थितं अघटितघटनासामर्थ्येनाणुब्रह्माण्डो दम्पत्यैकातकवरत-विभूतिकोयं परमात्मा वसति ।

पश्यन्नमन्समुत्तिष्ठन्प्रवृद्धप्रणयोऽभवन् ।
स्तुवन्नृत्यन्प्रमोदेन भवेयं भवदन्तिके ।। १२५ ।।

एवं विधं सर्वदानुभवन् पश्यन् दृष्ट्वा सौन्दर्यामृतराशिः किं भविष्यतीति जगन्मङ्गलाशासनं कुर्वन् यद्वा सौन्दर्यपराजितस्सन् "जितन्ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभावन ! इति प्रणमन्-

प्रणम्योत्थानं कुर्वन् सर्वत्र हेतु प्रवृद्धप्रणयं आप्नोति । निरतिशयानन्दयोगेन स्तुवन् च भवदन्तिके भवेयम् ।

यावदात्मकमानन्दान्सामगायन्सहामरैः ।
आशिषीमश्रियासार्धं भवन्तमभिनिर्विशन् ।। १२६

इत्थं त्वत्सन्निधौ वाचमुक्तां मम दयानिधे ! ।
सत्यां कुरुष्व दयया तथा तत्प्रतिपादनात् ।। १२७

किञ्च -

अमरैः - नित्यसूरिभिस्सह यावदात्मकमानन्दातिरेकेण **सामगायन्** - भगवत्प्रकाशकवेदवचनानि सुस्वरं गायन् एतत्सामगायन्नास्ते इति हि श्रूयते । श्रीभाष्यादि विशिष्टं भगवन्तं (यावदात्मकमानन्दातिशयं प्राप)य्य इतःपूर्वं स्वस्यलब्धत्वादौ शास्यते । मयोक्तं सर्ववचनजातं फलपर्यन्तं कुर्विति भगवतो विज्ञापयित्वा प्रबन्धं परिसमापयति **इत्थमिति** ।

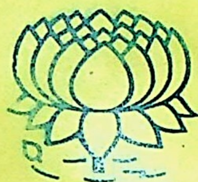
सौम्यजामातृमुनिना सम्यग्दृष्टामिमां सदा ।
चिन्तामध्यात्मविषयां (परिचिन्वन्भवेत्सुखि) ।। १२८

आत्मविधपरित्राणप्रमेप्रद्राणमानसम् ।
वादिकेसरिणं वन्दे रम्यजामातरं मुनिम् ।। १२९ ।।

।। इति श्रीमद्वादिकेसरिमिश्रविरचिता अध्यात्मचिन्ता समाप्ता ।।

इदं हि प्रार्थनं कैङ्कर्यप्रवर्तनवदात्मस्वरूपानुरूपमेवेति सर्वं समञ्जसम् ।

।। इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमन्नारायणमुनेः कृतिषु अध्यात्मचिन्ताव्याख्याने अध्यात्मचिन्तामणौ तृतीयः परिच्छेदः ।।

சரசுவதி மகால் நூலக அச்சகம்
தஞ்சாவூர்.